

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

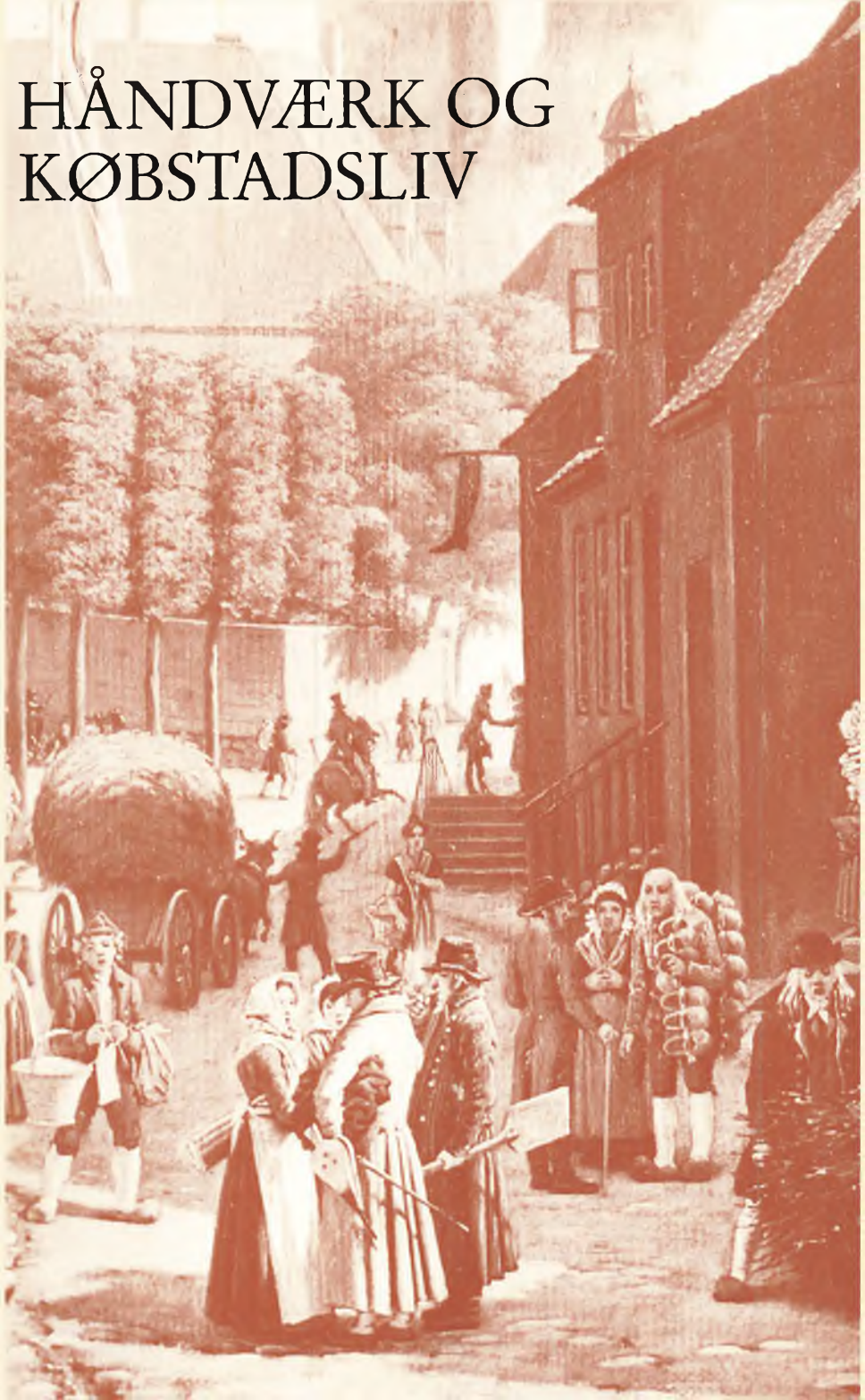
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HÅNDVÆRK OG KØBSTADSLIV

Håndværk og købstadsliv

Omkring skomager Hammershøjs beretning
om Viborg i forrige århundrede

Ved
Thomas Bloch Ravn

Historisk Samfund for Viborg Amt
1988

Særtryk af Fra Viborg Amt 1987
Lay-out og tryk:
Special-Trykkeriet Viborg a-s
Trykt i 200 eksemplarer
ISBN 87-87235-44-7

Indhold

Indledning	7
By og borgerstand	17
Told og smugleri	26
Krammarkederne	32
Håndværk og laug	39
Principper for gengivelse af teksten	57
Kilder	58
Noter til indledningen	59

Forsidebilledet er et udsnit af Martinus Rørbyes maleri fra 1831 – efter akvarel fra juni 1830 – "Morgenen paa en Torvedag i Viborg". Jfr. side 30-31.

INDLEDNING

I årene 1919-21 bragte Viborg Stifts Folkeblad et stort antal interviews med gamle viborgensere, der kunne fortælle om tilstande og begivenheder i byen siden midten af forrige århundrede. Blandt disse rager navnlig een frem, skomagermester Edvard Handberg Hammershøj (1842-1926).

Hammershøj var ud af en gammel håndværkerslægt, som havde virket i Viborg siden begyndelsen af 1700-årene. Selv var han opvokset og uddannet indenfor det gamle laugssystem, men virkede det meste af sin tid under næringsfriheden. Derved kommer hans erindringer til at spænde over en stor og væsentlig udvikling, koncentreret indenfor et forholdsvis kort åremål, hvor såvel håndværket som købstaden gennemgik store forandringer.

Samtalerne med Folkebladet

I sine samtaler med Folkebladet beretter skomager Hammershøj om tilværelsen for byens jævne borgerstand, og han kommer ind på en bred kreds af emner: Håndværk og laugsvæsen, toldforhold, markedsrejser og torvehandel, livet i den gamle købstad, gadebilleder, byens styrelse og fremtrædende borgere, skoleforhold, postvæsen og diligencekørsel, byens udvikling, hedeopdyrkning, kloakforhold, militærlejren ved Hald, Viborg under krigen 1848-51 og 1864. Og meget andet¹.

I denne sammenhæng bringes især klip, hvor skomager Hammershøj fortæller om den jævne borgerstand, d.v.s. gruppen af håndværkere, handlende og avlsbrugere, som dengang udgjorde langt hovedparten af byens befolkning. Til indledning bringes et afsnit om byen og borgerstanden. Derpå følger Hammershøjs beretning om de gamle toldforhold, under hvilke der ved indkørslen til købstæderne blev

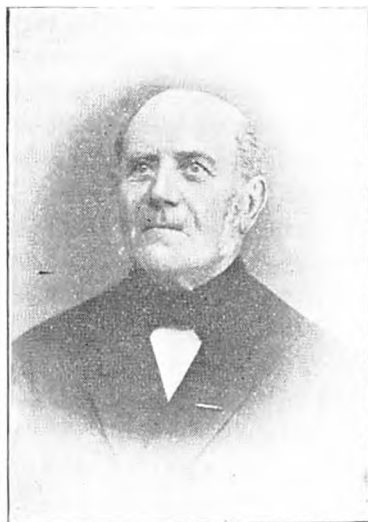

Hammershøjernes ejendom Mathiasgade 62, i dag forretningen "Kejser Sko". Foto ca. 1890. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune. Ejendommen blev i 1822 købt af fortælleren farfar, Anders Thomsen Hammershøj; 1854 overdrog han den til sin søn Christen Hammershøj, der i 1896 overdrog den til sin søn Edvard Handberg Hammershøj. Ejendommen bestod ifølge en brandtaksation fra 1857 af 5 dele: a) Et 9 fags forhus af egebindingsværk med murtavl, tegltag, 1 skorsten, port i 2 fag, kælder under 7 fag og en 3 fags kvist til værelser; b) et 6 fags sidehus mod øst; c) et 5 fags tværhus til stald og lade; d) et halvtag til svin, og e) et plankeværk. Bygningerne blev nedrevet i 1916.

opkrævet den såkaldte konsumtionsafgift. I det tredje afsnit fortæller Hammershøj om forholdene på de gamle krammarkeder, og til sidst beretter han udførligt om håndværkerlivet i laugstiden.

Tidsmæssigt dækker disse klip hovedsagelig Hammershøjs barndom og ungdomstid, d.v.s. perioden fra slutningen af 1840'erne til 1867, da han nedsatte sig som mester.

Samtalernes værdi som historiske skildringer beror især på tre forhold. De tegner et på mange måder charmerende billede af Viborg i en periode, der i øvrigt kun er sparsomt belyst i den historiske litteratur. De oplyser om forhold, der for en stor dels vedkommende kun kan belyses via erindringer. Og det, der fortælles om, er i det væsentlige selvoplevet.

Edvard Handberg Hammershøj og faderen Christen Hammershøj. Fotografier efter Jens Thise: Thise marked, Vendsysselske Årbøger V, 1923-24. Hvert år til det store påskemarked i Thise mødte Jens Thise de to Hammershøjer, som normalt logerede hos hans forældre. I sin fine skildring af Thise marked giver han følgende karakteristik af de to: Christen Hammershøj -var en høj, stadselig mand. Der var noget afmålt, værdigt i hele hans fremtræden. Man mærkede straks den kloge og dannede mand med det store overblik og den skarpe dømmekraft. At man også i hans hjemby forstod at drage nytte af dette, forstår man bedst, når man hører, at han var medlem af byrådet i 35 år og tildelt dannebrogsmændenes hæderstegn. Sønnen Edvard, der ligesom faderen var mester og handlede for egen regning, var den, vi børn syntes bedst om. Han var jovial og ligetil, kunne sludre og tumle med os, tale meget fornuftigt med mor om alvorlige ting, og, når han efter middagsbordet fik piben tændt, fortælle hårrejsende historier fra hans egen skoletid og ikke mindre vidunderlige fra hans mange rejser.

Materialet egner sig imidlertid ikke til en simpel gengivelse. I sin oprindelige form er det splittet op i mange småartikler med talrige gentagelser og kommentarer, som nok kunne interessere den datidige læser, men som for den nutidige blot vil forekomme forvirrende. Dertil kommer den snakkende og lidt uforpligtende facon, som præger samtalerne. Hammershøj fortæller vidt og bredt, til tider lidt hulter til bulter, og han sætter kun sjældent de begivenheder, han fortæller om, ind i en historisk sammenhæng.

Af bl.a. disse grunde har jeg valgt at gengive samtalerne i en noget bearbejdet form. Talrige klip i materialet har gjort det muligt at udelade gentagelser, samtidshistoriske kommentarer og afsnit, der historisk set forekommer mindre lødige. En grundig redaktion har gjort det muligt at samle spredte beretninger i tematiske afsnit. Og en inddeling af teksten i mange underafsnit med særlige overskrifter har forhåbentlig lettet overskueligheden. En nærmere redegørelse for de mere tekniske principper m.v. vedrørende bearbejdelsen af materialet er anbragt som appendiks sidst i artiklen.

Til indramning af interview-materialet er der i teksten anbragt et antal illustrationer af forskellig art. Billeder fra det gamle Viborg, fotos af laugsgenstande, oversigtskort, kopier af arkivalier m.v. – allesammen ledsaget af tekster til uddybning og indramning af Hammershøjs oplysninger. Det er mit håb derved at tilføje Hammershøjs gode historier en højere grad af historisk sammenhæng.

Historie-fortælleren

Edvard Handberg Hammershøj blev født 3. oktober 1842 i faderens lille ejendom Gravene 22 på hjørnet af Vestergade og Gravene. Faderen Christen Hammershøj var skomagermester og af skomagerslægt. Moderen Mette Marie Handberg var ligeledes af gammel skomagerslægt, og det samme gjaldt stedmoderen Marie Elisabeth Bendix, som faderen giftede sig med efter sin første kones død 1849. Det faldt derfor ganske naturligt, at også Edvard skulle være skomager.

Da faderen var hans læremester i faget, behøvedes der ingen særlig lærekontrakt, ligesom læretiden heller ikke blev nærmere fastsat². Læreforholdet blev derfor først en sag for lauet, da han 29. marts 1861, 18 år gammel, forfærdigede sit svendestykke³. Derpå fulgte hans optagelse i svendelauet; som han selv påpeger, var han den sidste, der blev zünftig svend i Viborg skomagerlaug. Efter 6 år som svend nedsatte han sig i november 1867, kun 25 år gammel, som mester. Det skete under næringsfriheden, som i henhold til næringsloven af 1857 var trådt i kraft 1. januar 1862. De følgende 30 år ernærede han sig som skomagermester, men i 1897 søgte – og fik – han pladsen som billettør ved kødkontrollen. Baggrunden herfor var antagelig periodens stadige forringelse af vilkårene for skomagerne – som for mange andre af byens håndværkere. Nedgangen indledtes med næringsfrihedens indførelse og den dermed sammenhængende

ANNE KIRSTINE HAMMER -1752 Skræddermester ANDERS THOMSEN, født i Hammershøj -1763			
Håndskægermester THOMAS ANDERSEN HAMMERSHØJ 1749-1812		METTE ESKILSDATTER Dagleder JENS NIELSEN	
JOHANNE SØRENSDATTER -1808		ANNE MARIE SKIVE 1748-1826	
Skomagermester CHRISTEN BASSE ALSTRUP 1757-1819		Skomagermester JENS HANDBERG 1747-1792	
JOHANNE MARIE LINDHOLM -1831		Skomagermester EDVARD HANDBERG 1777-1860	
Skomagermester ANDERS THOMSEN HAMMERSHØJ 1786-1859		KAREN JENSDATTER 1775-1849	
Skomagermester CHRISTEN HAMMERSHØJ 12.11.1814-20.10.1899		METTE MARIE HANDBERG 26.10.1810-13.11.1849	
Skomagermester EDVARD HANDBERG HAMMERSHØJ 3.10.1842-10.4.1926			

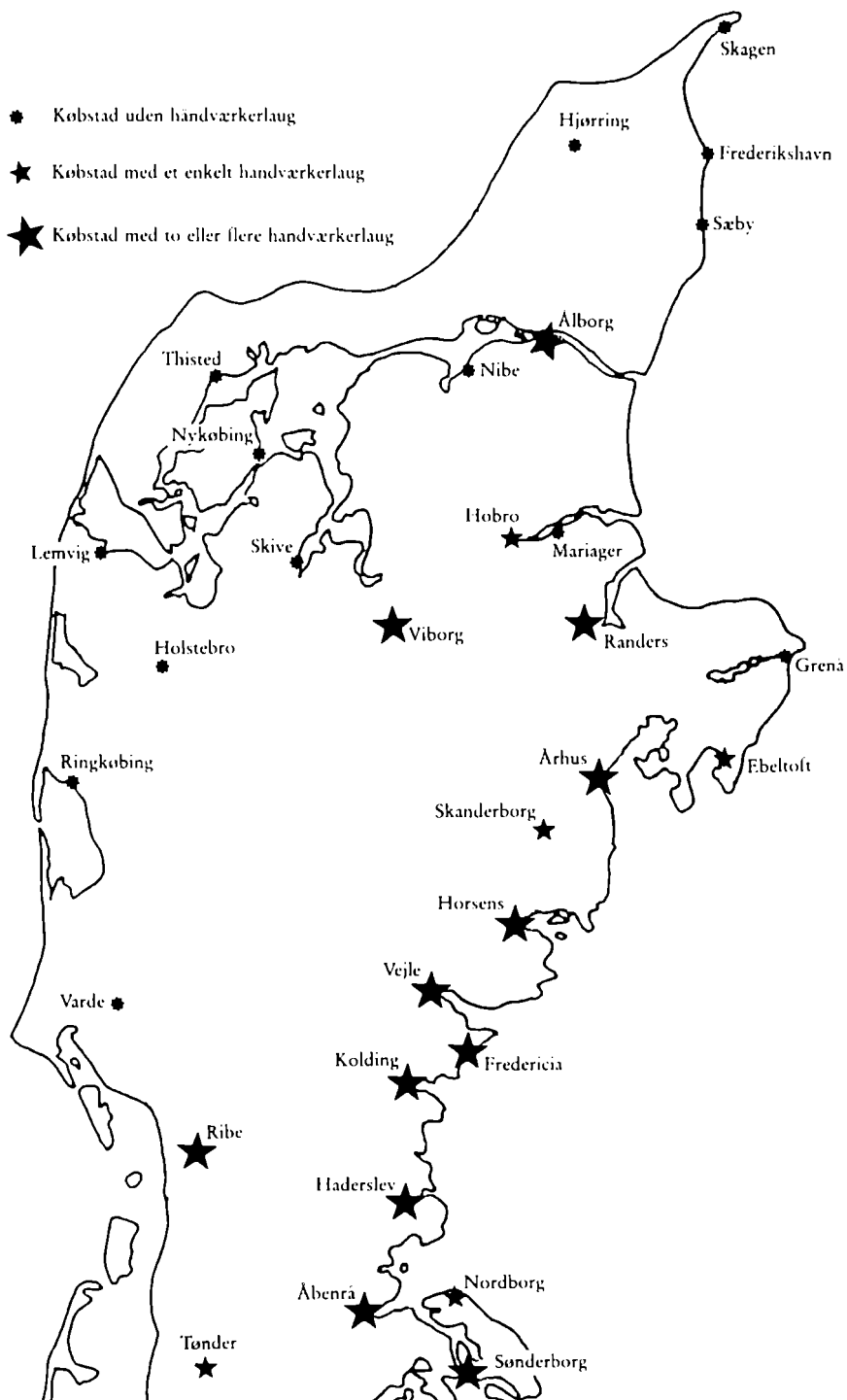
Anetavle for skomagermester Edvard Handberg Hammershøj. Den 2. april 1743 mødte Anders Thomsen frem på Viborg rådhus for at få sit borgerbrev som skrædder. Anders Thomsen var født i Hammershøj og blev derfor i almindelig omtale kaldt Anders Hammershøj. Denne nyslæde borger, som er indføjet øverst til venstre på tavlen, blev stamsfader til en stor og vidt forgrenet håndværkerslægt, som i de følgende 150 år kom til at præge store dele af byens nærings- og foreningsliv. Mest markant i sin samtid var utvivlsomt Christen Hamershøj, fortællerens fader, som ud over en mangeårig indsats i byens styrelse tillige besad flere betydningsfulde offentlige hverv, bl.a. var han forligsmægler. Det var også Christen Hammershøj, der sørgede for, at Hammershøjerne blev indgiftet i to andre af byens toneangivende skomagerslægter. Hans første kone Mette Marie, fortællerens mor, var af slægten Handberg, og hans anden kone Maria Elisabeth var af Bendix-slægten.

ophævelse af laugene 1862, og den fortsatte med krammarkedernes ophævelse 1882 og den tiltagende konkurrence fra skotøjsindustrien, som fra 1870ernes slutning begyndte at gøre sig gældende.

I sin svendetid var skomager Hammershøj naturligvis med i sven-
delauget og var, da hans tur kom, også oldgesell for svendene. Efter
laugstidens ophør var han fortsat aktiv i de foreninger, som opstod i
tomrummet efter laugene. Bl.a. Viborg Borger og Håndværker Fore-
ning, og i 1875 var han medstifter af Foreningen af skomagermestre i
Viborg⁴.

Edvard Handberg Hammershøj døde 10. april 1926 83 år gammel. I
avisernes udførlige nekrologer karakteriseredes han som »en god
borger. Han vidste, hvad det vil sige at blive ved sin læst, og det var
ham ikke nogen hæmsko. Tværtimod«⁵. Han betegnedes som en
mand, der »bevarede hele udviklingen i sig, ligesom minderne levede
i ham«. »Hammershøj havde en mærkværdig hukommelse. Han
kunne som næsten ingen anden fortælle om gamle dage, og han blev
også meget benyttet som foredragsholder om emner fra svundne
tider«. Ved begravelsen skete der noget, som avisnekrologerne opfat-
tede som meget symbolsk: »Med Hammershøj gik den sidste af det
gamle skomagerlaugs medlemmer bort, og ret mærkeligt virkede det
derfor, at laugets gamle fane netop ved denne lejlighed fik banesår.
Den stærke forårsvind sønderrev dens dug«.

Købstæder og laugsbyer i Jylland 1850. Som det fremgår var købstæderne ret jævnt fordelt ud over landet; kun de tyndt befolkede hedeegne i det centrale og dele af det nordlige Jylland lå hen uden købstæder. For laugsbyerne var fordelingen mere skæv, idet det kun var østkystens handelsbyer og gamle administrative centre som Ribe og Viborg, der var hjemsted for mere end et håndværkerlaug. – Skomager Hammershøj understreger flere gange, at Viborg var en håndværkerby. Det underbygges bl.a. af, at der omkring 1850 endnu eksisterede 6 laug i byen, nemlig skomagerlauget, smedlauget, snedkerlauget, skrædderlauget, murer- og tømrerlauget og hattemagerlauget. Som laugscentrum lå Viborg godt placeret på grænsen til de midtjyske hedeegne, Vestjylland og det vestlige Limfjordsområde, hvor købstæderne var få og uden laug. Fra gammel tid har Viborg-håndværkerne sikkert været toneangivende i store dele af dette område. Et lille vidnesbyrd herom har vi i en indberetning fra 1735 til Kommercekollegiet, hvor det om Thisted oplyses, »at hvo som vil have et par gode sko eller en skikkelig klædning gjort må have det fra andre stæder, enten fra Ålborg eller Viborg«. For skomagernes vedkommende ved vi fra det velbevarede laugsarkiv også, at flere mestre fra købstæderne Skive, Holstebro og Lemvig var medlemmer af Viborg-lauget, hvor de bl.a. fik deres læredrenge ind- og udskrevet.

Hammershøjs beretninger om det gamle Viborg levede imidlertid videre. I 1946 genoptrykte Folkebladet nogle af samtalerne med Hammershøj, og talrige lokalhistorikere har gennem tiden støttet sig til hans oplysninger.

Hammershøjs kilder er først og fremmest hans egne oplevelser. Dernæst beror en stor del af hans viden på, hvad han har fået fortalt af familie og venner; typisk er således følgende bemærkning i interviewet 4. november 1920: »Hele min familie hører hjemme i Viborg, og min fader har tit og ofte fortalt mig, at der ikke i hans tid skete større forandringer i byen«. Endelig var Hammershøj også en stor ynder af historisk litteratur; han »kender sin Ursin på fingrene« hedder det således i Folkebladets omtale af Hammershøj i anledning af 80 års dagen⁶. Som tidligere nævnt er der i nærværende sammenhæng især lagt vægt på at fremdrage de dele af interview-materialet, der bærer præg af at være selvoplevet.

I samtalerne med Folkebladet synes Hammershøj især at være interesseret i at pointere to ting. For det første at Viborg var en håndværkerby, og han fremhæver gentagne gange den jævne borgerstands betydning for byen. Herved forsøger han på sin egen stilfærdige måde at nuancere det gængse billede af Viborg som først og fremmest en embedsby – et billede, som måske skyldes, at det især er folk fra embedslaget, der har skrevet byens historie.

For det andet ønskede skomager Hammershøj at pointere, at selv om den gamle tid nu (d.v.s. omkring 1920) var løbet over ende af udviklingen og dermed endegyldigt forbi, så indeholdt denne tid mange positive ting, som det var vigtigt ikke at glemme. For Hammershøj var udviklingen ikke kun fremskridt; den indebar også mange, betydelige tilbageskridt. Man fornemmer her den håndværkerkonservatisme, som ikke mindst faderen var eksponent for, men som altså også sønnen var præget af. Håndværkerkonservatismen havde sit udspring indenfor laugene og blev i 1840erne og 50erne formuleret politisk i opposition til det liberale borgerskabs økonomiske liberalisme. Karakteristisk er det således, at faderen, Christen Hammershøj, under kampen om laugene advarede mod den fri næring, »fordi kapitalens magt ville blive for stor og de små håndværkeres tid ville være til ende« (se s. 56). For Hammershøjerne var håndværkets gamle fællesskab og sammenhold vigtigere end den ny tids enhver-sin-egenlykkes-smed ideologi. Det er en synsvinkel, som naturligvis også sætter sit præg på det billede, skomager Hammershøj tegner af den gamle tid.

Erindringens tre tider

Betragter man erindringer, som f.eks. Folkebladets samtaler med skomager Hammershøj, sådan lidt fra oven, kan man sige, at de fortæller noget om tre historiske tider.

For det første ruller de op for den gamle tids erfaringer og oplevelser; det vil i denne sammenhæng sige Hammershøjs barndom og ungdomstid i midten af forrige århundrede.

For det andet afslører de en masse om den tid hvori de blev til; i denne sammenhæng årene omkring 1920. I disse år havde man en klar fornemmelse af at have forladt den gamle tid – de gode gamle dage. Opbruddet i de gamle miljøer, konkurrenceøkonomien, industrialiseringens første bølge og især 1. verdenskrig markerede dette brud. Mange følte derfor behov for at stoppe op et øjeblik og se sig tilbage, inden det nye helt tog overhånd. De første tre årtier af vort århundrede blev derfor præget af en betydelig folkelig interesse for historien. Der opstod talrige by- og amtshistoriske selskaber, interessen for den gamle folkekultur blev vakt og det var også i denne periode, Nationalmuseet gennemfotograferede mange af de gamle købstadsmiljøer. Kulturhistorikeren Hugo Matthiessen skrev i den anledning følgende i det første nummer af kultur- og lokalhistorikernes tidsskrift *Fortid og Nutid*: »Vore købstæders stærke fremvækst i de sidste årtier er gået skånselsløst hen over resterne af fortidens frodige bykultur. Maleriske gårde og gader er forsvundne, skønne, gamle bygninger jævned med jorden, og stadig falder mellem år og dag minde efter minde om vore forfædres liv og virken. Denne udvikling, med økonomiske motiver som drivkraft, lader sig ikke standse... (Den) store flok af jævne borgerhuse, rammerne for svundne århundreders daglige liv, er fortabt, og med deres fald ændres bybilledets karakter, gadernes regulering og modernisering forvisker yderligere det gamle præg, så grundigt til tider, at end ikke et fotografi bevarer for eftertiden et fattigt minde om al den skønhed, som gik under«⁷. Hugo Matthiessen anslår her den samme tone af udviklingspessimisme og historisk vemod, som også fornemmes i Folkebladets samtaler med skomager Hammershøj, og som iøvrigt var almindeligt udbredt på den tid.

Den tredje historiske tid, som erindringerne berører, er nutiden, idet Hammershøjs fortællinger sikkert vil give den nutidige læser anledning til refleksion over et og andet i sin samtid. For udgiveren har skomager Hammershøjs beretninger om håndværk og købstadsliv

i det gamle Viborg været en fascinerende oplevelse, hvis præcise indhold det kan være vanskelig at redegøre nærmere for. Hvilken interesse det her fremlagte materiale kan have for den nutidige læser, skal jeg overlade til læseren selv at afgøre.

Christen Hammershøjs ejendom Gravene 22 på hjørnet af Vestergade. Foto ca. 1920. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune. Der findes intet billede af Christen Hammershøjs første hus på dette sted; det hus, hvor han startede sin forretning i 1840, og hvor sønnen Edvard blev født 3 år senere. Til gengæld har vi sønnens maleriske beskrivelse (se s. 39) og brandforsikringens taksation af huset fra 1847. Ifølge denne taksation bestod ejendommen da af et simpelt 8-fags forhus i egebindingsværk med murtavl og i gården et to-fags halvtag til tørvehus. I 1849 byggede Christen Hammershøj et nyt hus på stedet – stort set svarende til det hus, som ses på billedet. Ifølge brandtaksationen 1850 bestod ejendommen nu af 4 dele: a) Et forhus mod gaden, beregnet til 8½ fag, 2 etager, kælder under 6½ fag, grundmur til alle fire sider, et kvistværkelse i den søndre gavl og en kvist mod gårdsiden til opbejlsning samt 1 skorstensindretning; b) Et tværhus i gården af egebindingsværk med grundmuret gavl i nord, indrettet til garveri, 3 fag; c) Et tværhus i samme længde og af samme bygningsmaterialer, indrettet til opbevaring af brændsel, 4 fag og d) Et lokum i søndre side af gården, bagsiden grundmur, 3 fag. Denne ejendom afhændede Christen Hammershøj i 1853, men købte den tilbage 1882. I 1896 kom ejendommen definitivt ud af familiens eje, og 1919 blev den overtaget af glarmester Knudsen, som ejer stedet den dag i dag.

Her følger nu Edvard Hammershøjs beretning:

BY OG BORGERSTAND

Viborg blev en fattig by ved branden 1726 ..., og den begyndte først at komme på fode igen efter Tre-års-krigen [1848-50]. Indtil da fik det hele lov at ligge hen, som det kunne bedst, og den lille by, der langsomt steg i indbyggertal fra 3.000 til 4.000, gjorde et kummerligt indtryk. Der var lave huse over alt. Butiksruder fandtes ikke, og gadernes tilstand var sådan, at man knapt kan forestille sig det nu.

Den offentlige vandpumpe på hjørnet af Sct. Mogensgade og Ll. Sct. Hansgade. Hugo Matthiessen foto. 1917. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune. Om byens vandforsyning beretter skomager Hammershøj følgende: »I min barndom var der ikke vandværk eller andre af den slags moderne ting i Viborg. Det var ikke engang almindeligt at se en ejendom med egen brønd. Men rundt omkring i byen var der offentlige brønde, som folk i nabolaget kunne benytte. Ligesom folk i nærheden hentede vand hos dem, der var besiddere af en brønd. Endnu står der i Mogensgade, ved hjørnet af Sct. Hansgade, en af de gamle brønde tilbage« (Viborg Stifts Folkeblad 20.11.1920). Denne brønd var ifølge Viborgs historiker, M. R. Ursin, anlagt i 1843. I 1840erne fandtes der i byen yderligere 4 brønde, nemlig en på Gammeltorv, en på Hjultorvet, en ved hjørnet af Mathiasgade og Dumpen og en ved det militære sygehus i Rosenstræde.

Gaderne

Der var en frygtelig brolægning i min drengetid, og der var ikke spor af belysning. Lyset skinnede ikke ud af et eneste butiksvindue, men der imod kunne man ofte se, at ekspeditionen foregik ved hjælp af tællelys. Skulle folk ud, var de som oftest forsynet med lygter, og det hændte mange gange, at læredrengene måtte ud med lygten for at hente deres madmoder hjem fra selskab.

Hvor der fandtes brolægning, bestod den af runde sten, der uden at være tilhuggede den mindste smule var stukket ned i jorden. Mange steder foretoges de nødvendige reparationer og forbedringer udelukkende af de borgere, der måtte færdes de pågældende steder – byen havde jo ikke råd til store bekostninger!

Man kan fristes til at spørge, hvordan gader med den omtalte »brolægning« kunne holde til trafikken, men det gik jo endda. Thi man må huske på, at befordringsmidlerne ikke var de moderne. Folk kørte med små, træakslede vogne i de dage – de jernakslede arbejdsvogne, man har nu, kendtes slet ikke. Og så var man ikke rigtig klar over, hvad en hest virkelig kan trække. Der blev kørt med ganske små læs. Et spand heste kører nu med to store læs tørv, men dengang skulle der køres ti gange [formentlig skal der stå to gange] for at få den samme mængde transporteret. Nu kører man stolt med 1.000 mursten på en vogn, men dengang måtte man være glad, om et læs kunne bestå af 400!

Bebyggelsen

I Viborg, der havde et stort omfang i forhold til sit indbyggertal, var det ... således, at sidegaderne til Mogensgade og Nedergade [Ibsgade] lige så meget tjente som rendestene og kloakker som til færdselsveje! Huse var der kun få af disse steder; langs gaderne lå rå kampestensgårder. Ja, med bebyggelse i denne del af byen var det så småt, at jeg næsten kan sige, at alt, hvad der ligger i kvarteret, er bygget i min tid.

Med hensyn til de huse, der lå langs med gaderne, må det siges, at Viborg stod langt tilbage for byer af samme størrelse. ... (Byen) har ingen af de prægtige bindingsværksbygninger til minde om svundne tider, som findes i andre gamle byer, f.eks. Ålborg og Randers. De gik til grunde ved de store ildsvåder, og de enkelte, der findes i Mogensgade, kan ikke måle sig med andre byers.

Skomager Mehlsens ejendom Gravene 33. Fotografi på Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune. I et avis-interview den 21.1.1921 fortæller skomager Hammershøj følgende: »Skomager Mehlsen var en solid og dygtig håndværksmester. Han boede i Gravene op mod tømmerhandler Kjærsgårds ejendom, men der er helt bygget om nu. Mehlsen var en mand af den gamle skole. Han var en selvstændig karakter og en af dem, på hvis ord man kunne stole. En stout og dygtig mand var han i hele sin færd. To af hans børn, en ugift søn, skomager C. Mehlsen, og en ligeledes ugift datter, bor endnu i Viborg. Den nulevende Mehlsen og jeg er de to sidste tilbageværende af det gamle Viborg skomagerlaug, der selv i sin tid har haft barkkar, hvori vi garvede huderne, som vi selv købte, med bark, som vi ligeledes selv anskaffede. Der er sket store forandringer siden da! Hvad man i de dage lavede med hånden, anvendes der nu maskiner til, og ingen kommer nu fuldstændig ind i sit fags enkeltheder«.

(Ved midten af forrige århundreder) havde Viborg sit gamle fladeindhold, og dens grænser var de samme som før de store brande. De 3.-4.000 mennesker, der dengang var i byen, boede meget spredt. Husene var simple og hele bebyggelsen uregelmæssig, thi de var opført i de dårlige tider efter den store brand i 1726, der lagde hele den indre by i aske. Lille Sct. Mikkelsgade blev hærget af en brand i 1779 eller 80, og hele gaden blev dengang lagt i aske; min bedstefader har tit fortalt derom.

De små huse

Efter disse ødelæggende ildsvåder stod der vel endnu enkelte grundmurede huse, som var skånet af flammerne, tilbage. Men de forarmede indbyggere skulle jo have boliger, og i almindelighed gik man frem på den måde, at man jævned brandtomterne og opførte nye huse på dem. Derved fremkom de mange uregelmæssigheder, som fandtes i rigelig grad endnu for 30-40 år siden.

Byggematerialer tog man delvis fra de brændte bygninger, og den øvrige del af det, der anvendtes, kunne sjældent komme ind under kategorien: 1. klasse. Der blev anvendt ubrændte sten, klinet med ler, og gavlene mellem huse, der lå bygget sammen, gik sjældent højere op end til loftsbjælkerne. Den slags gavle var gerne lavet af bindingsværksstaver, klinet sammen med ler og halm. Da C. Bendix [Søren Lauge Christian Bendix (1815-99), borgerskab som skomagermester 1840] i sin tid foretog ombygning af ejendommen på hjørnet af Graven og Lille Sct. Hansgade, det var en for en god snes år siden, fandtes der endnu en sådan gavl af halm, ler og staver.

Oven over loftsbjælkerne fandtes i mange tilfælde ingenting, så man uhindret kunne færdes fra det ene loft til det andet. Det var f.eks. tilfældet i Lille Sct. Mikkelsgade og Lille Sct. Pederstrædes østlige side samt flere andre steder.

Den jævne borgerstand

I de gamle Viborg-huse sad folk i min barndom og passede deres bedrift. Ejendommene var fortrinsvis små og lave, men ejerne sad godt i det de fleste steder ...

I de små ejendomme, der blev opført på de gamle brandtomter, kom der ... til at bo en solid og god håndværkerstand. Desuden havde byen en del avlsbrugere, der boede her inde, men dyrkede de mange markjorder omkring byen. Efterhånden blev jorderne jo udskiftet og hedestrækningerne opdyrket, og så flyttede avlsbrugerne ud på marken. Et stort antal ejendomme i byen havde på et vist tidspunkt en tilhørende torp ude på markerne, og da udskiftningen foretoges, og den, der ville have det, kunne få jord, benyttede mange sig af lejligheden og sikrede sig de parceller, der lå nærmest og mest bekvemt.

Mange af de gamle viborgensere levede af post- og fragtkørsel. Der blev kørt til Århus, Ålborg, Randers, Skive, ja helt til Fredericia.

Avlsbruger Frosts gård, Mogensgade 69 på hjørnet af den nuværende Gl. Skivevej. Foto ca. 1900. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune. En avlsbruger var en borger, der ernærede sig ved landbrug på købstadens tilliggende jorder, den såkaldte bymark. Som også skomager Hammershøj oplyser, havde Viborg mange avlsbrugere. Det hang sammen med, at Viborgs bymark var landets største. Bymarken omfattede i alt 9.669 tønder land; heraf var i 1860 de 3.000 tdr. ager og eng, 1.397 tdr. var skov og plantage, mens hele 5.270 bestod af fællede, overdrev mv., for størstedelens vedkommende bede.

Avlsbruger Frosts gård, Mogensgade 69, set fra gårdsiden. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune. Ved siden af de egentlige avlsbrugere var der mange, der drev lidt landbrug som binæring; i 1840 drejede det sig om 8 embedsmænd, 19 handlende og fabrikanter, 46 håndværkere og 10 daglejere. »Så havde man da altid føden i huset«, som man sagde.

Viborg fik jo de fleste af sine varer udført ad landevejen. På posthuset kunne man bestille vogn, i hvilken retning man ønskede; i min barndom gik det i det hele taget livligt til med kørsels-bedriften.

Andre i byen levede af havebrug. Der var store tofter inde i byen, som lå ubebyggede hen, og i omegnen, såvel som på landet i almindelighed, gav man sig ikke meget af med havebrug. De viborgensiske have dyrkere drog så ud omkring i omegnen og afsatte deres produkter, ligesom de naturligvis også drev torvehandel.

	Hoved- per- soner	Med hjæl- pere	Familie og tjene- stefolk	I alt
Embedsmænd mv.	90	11	337	438
Militærpersoner	51	-	5	56
Privatiserende viden- skabsmænd mv.	30	-	5	35
Pensionister og rentier	65	-	119	184
Handlende	72	45	338	455
Håndværkere og industridrivende	298	350	1282	1930
Landbrugere og gartnere	87	7	381	475
Fiskere	4	-	5	9
Syersker mv.	49	-	24	73
Daglejere og arbejdsmænd	156	-	361	517
Almissenydende	85	-	-	85
Tugthusfanger	277	-	-	277
Andre	21	-	24	45
I alt	1285	413	2881	4579

Viborgs befolkning fordelt efter erhverv 1855. Tabellen er udarbejdet på grundlag af oplysninger i *Statistisk Tabelværk, ny rk. XII (København 1857)*, som er en statistisk bearbejdning af materialet fra folketællingen 1855. Heraf fremgår det klart, at håndværkere og industridrivende, der i tabelværket er samlet under en rubrik, var langt den største befolkningsgruppe. Med svende og læredrenge samt familie og tjenestefolk udgjorde gruppen i alt 1930 personer, d.v.s. 42% af den samlede befolkning i Viborg. I 1855 var de industridrivende endnu kun få og håndværkerelementet absolut dominerende. Det største antal mestre finder man indenfor skomagerfaget, hvor der var 81 mestre (eller 27% af samtlige håndværksmestre), som tilsammen havde 80 medhjælpere. Men også skrædderne, snedkerne, smedene, murerne og tømrerne var store håndværksfag.

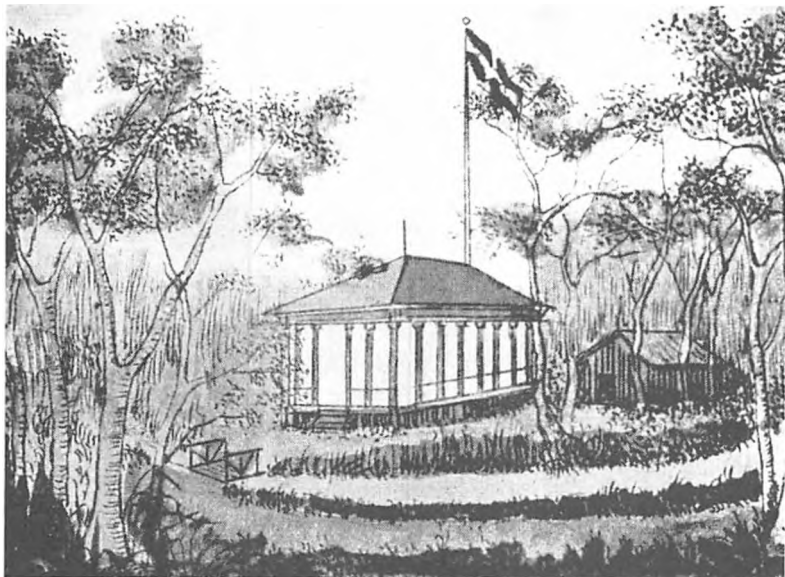
Selskabelighed

(Det var) dengang skik og brug at have en bænk stående på hver side af gadedøren, så man om aftenen efter endt dagsværk kunne sidde og ryge en pibe, medens man drøftede begivenhederne med naboer og genboer ... Det er for resten ikke så mange år siden den sidste af disse gamle bænke forsvandt; den stod i Dumpen lige ved Mathiasgade og tilhørte skomager Stridsland [Frederik Gabrielsen Stridsland (1811-94), borgerskab som skomagemester 1836], som om aftenen sad og råbte folk an, når han havde noget at ville tale med dem om.

Selskabelighed førtes der ikke meget af i det gamle Viborg ... I min barndom bestod den største selskabelige begivenhed i borgerballet på det gamle rådhus, ligesom også skomagerlauget, der jo talte mange medlemmer, holdt et bal. Skolelærer og kirkesanger ved Søndre sogns kirke Rasmus Christensen, som endnu vil huskes af nogle, skrev en sang til hvert års fest. Embedsstanden samledes i Klubben ...

Inden for laugenes kreds var det ellers således, at svendene samledes for sig og lærlingene for sig; skillemuren der kun kunne overskrides gennem den højtidelige svendegøring. Da laugene blev ophævet, blev Håndværkerforeningen [stiftet 1856] dannet som en slags erstatning derfor, hvilket den imidlertid aldrig blev i egentlig forstand, selv om den alligevel blev et samlingssted på mange områder. Prøvevalg og lignende blev foretaget der, og i årene medens Bregendahl [overretsassessor L. N. Bregendahl, folketingsmand for Viborg-kredsen 1848-69] repræsenterede Viborgkredsen på tinge, var Håndværkerforeningen også det sted, hvor han stævnedes folk sammen, når han havde noget på sinde, som vælgerne havde interesse af at blive gjort bekendt med. Også Håndværkerforeningens gamle, veltjente formand, skrædder Munk [Thomas Munk (1810-71), borgerskab som skræddermester 1836, formand for Håndværkerforeningen 1856-68], sammenkaldte til møde der, når der var noget på færde, og Bregendahl var altid villig til at komme. Nu er den mere en selskabelig forening, end det oprindeligt var tænkt, men således har udviklingen formet sig i alle byer; tidens krav gør sig jo gældende, og dem kan man ikke stå imod.

Ellers fandt de selskabelige sammenkomster mere sted mellem slægterne. Slægtskabet gjorde sig i det hele taget dengang mere gældende end nu. Familierne boede mere samlet på et sted og var ikke, som tilfældet er nu, spredt ud over landet. Samfærdselsmidlerne var

Salonselskabets ældste pavillon i Klosterskoven. Tegning fra 1847. Efter Viborg Købstads Historie (1940) bd. 1, 289.

ikke så udviklede; en Københavnsrejse betragtedes som en hel udenlandsfærd, der ikke kunne tilendebringes i en håndvending.

Når slægtningene samledes, blev dagens spørgsmål drøftet, og tiden blev ellers gerne tilbragt med lotteri- eller kortspil eller på hvad måde, man nu ellers kunne finde på. Og om sommeren blev der foretaget udflugter til Rindsholm eller Bækkelund.

Udflugtsmål

Rindsholm og Bækkelund hørte også i gamle dage til viborgensernes udflugtssteder... Men for Bækkelunds vedkommende må det dog bemærkes, at man ikke skænkede stedets historie nogen opmærksomhed. Man kendte godt ruinhoben [Hald Ruin] dernede ved søen, men den var ikke restaureret, og ingen tænkte over, hvad der havde været i svundne tider.

Klosterskoven var også et af viborgensernes kærester steder, og det var jo lidt mere besværligt at komme derover dengang end nu! Konferensråd Bruun [til Asmildkloster] havde stillet den til rådighed for

byens beboere, og salonselskabet havde ladet en pavillion opføre derovre. Om søndagen holdtes der dans i denne pavillion, og det gik i det hele taget meget fornøjeligt til. Men der var den ulempe ved sagen, at der skulle betales bropenge for at komme derover, og derfor var det naturligtvis en yndet sport for ungdommen at snyde Heidemann, der opkrævede bropengene. Nogle gav sig i snak med ham, og under diskussionen gjaldt det at få ham gjort ivrig, medens så mange som muligt smuttede forbi.

Det var almindelig skik blandt borgerne, at hele familien, mand, kone, svende, læredrenge og børn, et par gange om sommeren tog derover og spiste aftensmaden i det grønne. Og der herskede dengang lige så stor glæde blandt deltagerne som under de dyrere udflugter, der foretages nu.

TOLD OG SMUGLERI

Omkring alle landets købstæder var der i gamle dage en toldgrænse. Hvor længe denne grænse har eksisteret, ved jeg ikke, men den var der altså i min barndom, og af alt, hvad der skulle føres ind i byerne, måtte der betales en vis afgift til statskassen. Store beløb var det ikke, det drejede sig om, men mange bække små gør jo en stor å.

Toldboderne

Til inddrivelse af afgifterne måtte der være en toldbod ved hver indkørsel til byerne. Den lå naturligvis ved byportene, og enkelte steder kan man endnu se de gamle ejendomme, der har været benyttet dertil.

For Viborgs vedkommende var der en toldbod ved Mikkelsport ..., en ved Mathiasport ..., en ved Mogensport ... og en ved Sct. Ibsport Desuden var der »søbommen«, som den kaldtes, ved hjørnet af Søgyden [den nuværende Søgade] og Ibsgade Denne post blev først oprettet, da vassen over søen kom [1812].

Opkrævning af afgifter

Toldbetjentene måtte holde vagt både nat og dag, og desuden måtte de patruljere fra den ene port til den anden for at hindre smuglerier, så der skulle jo en anselig styrke til.

Der skulle erlægges told af alt, hvad man førte ind i byen. Når

Forordning
Om
CONSUMTIONENS
Oppebørsel i Danmark.

Kiøbenhavn den 31. Decembr. Aar 1700.

Trykt i Kiøbenhavn ubi Kongl. Majest. og Univers.
Boogtrykkerie i Studii-Stræde.

Den store konsumtionsforordning af 31. december 1700. Landsarkivet for Nørrejylland, Ejvind Rasmussen fot. Konsumtionen – eller tolden, som skomager Hammershøj benævner denne afgift – var under enevælden samlebetegnelse for en række forbrugsafgifter på indenlandske varer, bl.a. korn, drikkevarer og kød. Afgiften blev opkrævet af told- eller konsumtionsbetjentene ved hver indkørsel til købstæderne. I 1700-årene var konsumtionen en af statens vigtigste indtægtskilder, og den her viste forordning giver udførlige anvisninger på, hvordan afgiften skulle opkræves og af hvilke varer. I 1837 reduceredes antallet af afgiftspligtige varer, og ved lov af 7. februar 1851 blev konsumtionen endeligt ophævet.

byens beboere hentede korn i møllerne i byens nærhed, skulle de betale afgift. Stor var korntolden ikke, tre skilling for en skæppe rug, men der var altså en afgift. Blev der solgt en ko til en mand i byen, blev der, når afgiften betaltes, brændt en krone ind i dyrets horn, hvorefter ejeren måtte lade den passere ud og ind så ofte, han lystede. Solgte han den igen, blev kronen skrabet ud, og koen blev så mærket påny, hvis den kom til en anden by. Fårene blev forsynet med et skilt, som skulle vises for toldbetjentene, når stationen passeredes fra og til marken uden for byen.

På markedsdage eller ved andre tider, når mange landboere skulle til byen, kunne der holde lange vognrækker ved toldboderne, og det var gerne en lang og møjsommelig undersøgelse, der gik for sig. Derfor holdtes markederne efterhånden uden for Mogensport.

Smugleri

Institutionen var alt andet end populær, og det blev i almindelighed betragtet som en påskønnelsesværdig bedrift at kunne snyde toldbetjentene. Ja, lædrenge fik gerne en aften fri, når de kunne smugle to skæpper korn ind og derved unddrage tolden de seks skilling....

Smuglerierne hørte til dagens orden, men de førte til mange forviklinger af mindre behagelig art, idet tolderne foretog husundersøgelse hos folk, når de havde fået mistanke om, at et eller andet af større værdi var gået deres næse forbi. Særlig gik disse undersøgelser ud over de handlende, og blev der fundet smuglervarer, blev de beslægtet, og de handlende blev idømt bøder.

Der går utallige historier om, hvordan folk »drejede tolderne en knap«, og opfindsomheden, der udfoldedes, var ikke ringe. Drengene havde både duer og andre ting i hatten, eller det kunne hænde, at de mødte med en sæk aske, som toldbetjenten fik kastet i hovedet, hvorefter lejligheden til at slippe uhindret forbi blev benyttet i så vid udstrækning som muligt! Thi »den fungerende« skulle jo have asken gnedet at øjnene, inden han var i stand til at foretage sig noget!

Mange købmænd havde opbevaringssteder ude omkring, for så at få et eller andet listet ind, når der var mulighed derfor. Silketøj og den slags var der betydelig afgift for, så det var i væsentlig grad manufakturhandlere, der havde de omtalte oplagspladser. Rindsholm kro har nydt en vis berømmelse som sådant skjulested!

Når skomagerne vendte hjem

Når byens skomagere vendte hjem fra deres markedsrejser, var det heller ikke altid, at deres vognkiste var helt fri for forbudne sager! Der blev gjort indkøb af forskellig art ude omkring, og det købte skulle gerne ind i byen, uden at tolderen fik det under behandling!

Toldbetjentene havde imidlertid ingen stor løn, så de var ikke altid så slemme at have med at gøre! Mange gange var de ligefrem nødt til at skaffe sig lidt ekstra-indtægt for overhovedet at kunne eksistere, og derfor kunne man ofte se, at toldbetjentene var nogle af de mest ivrige smuglere!

Når skomagerne vendte hjem, skete der gerne det, at en toldbetjent kom ud, når vognen gjorde holdt, og idet han tog huen af og strakte den frem for sig, hilste han velkommen og tilføjede: »Ja, I har vel ikke noget, der skal fortoldes?« Så svarede man nej, og samtidig lod man en mark eller et lignende beløb dratte ned i hatten, hvorefter man kunne køre videre ...

En smuglerhistorie

Der eksisterer mange smuglerhistorier fra den tid ... En af de morsomste, jeg har hørt, har etatsråd Bruun på Asmildkloster fortalt mig, og da den vedrører hans familie, kan man gå ud fra, at den fuldt ud er korrekt.

Brunshåb klædefabriks varer skulde naturligvis fortoldes som alt andet, men da det ville have sine besværligheder af få klæderullerne fortoldet ved de forskellige toldsteder ved indkørselen til byen, var der truffet den ordning, at toldeftersynet foretoges på fabrikken, hvor de fortoldede varer blev forsynet med en blyplompe, der godtgjorde, at afgiften var erlagt. Varen kunne så uhindret føres ud og ind.

Toldeftersynet på Bruunshåb foretoges gerne af toldforvalter, justitsråd Bentzen, [Carl Thue Bentzen (-1851), justitsråd, toldforvalter 1824-43], der en tid selv havde køretøj, som han bl.a. benyttede til disse ture. Han kom imidlertid af med befordringen, men straks var der en smart mand, der så en chance! Det var købmand Philipsen, der almindeligt blev kaldt »Jøde-Philipsen« [købmand og handskefabrikant David Philipsen (1794-1855)]. Han tilbød justitsråden, at han på disse ture til Bruunshåb måtte køre med hans vogn, som alligevel havde ærinde på disse kanter.

En torvedag i Viborg. Fotografi (i Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune) efter maleri af Martinus Rørbye 1831. Maleriet er privateje. I en samtale med Folkebladet 21.2.1921 fortæller skomager Hammershøj om dette billede: »Ejendommen til venstre på billedet bærer farverskiltet, flaget, som kendetæmmer, og den tilhørte Moses og Emanuel Samsons forældre samt familien Nathan, der (ligeledes) var jøder. Der holdtes jødisk synagoge i ejendommen. Men ellers var indehaverne købmænd, vistnok mest i manufakturbranchen. De var velstillede folk i min faders barndomstid, men det var med dem som med så mange andre af datidens mennesker: de smuglede ind over toldgrænsen, alt hvad de formåede. I mange år gik det godt. Toldvæsenet havde nok opmærksomheden henvendt på dem i længere tid, men de forstod at klare skærene til det engang gik galt for alvor. De havde et hemmeligt rum i huset – et rum, som gik fra kælder til loft, og som var fyldt med alskens rare sager, som det var lykkedes at få uden om toldvæsenet. Det påstås, at tilstedeværelsen af dette rum blev røbet. Om det er rigtigt, ved jeg ikke, men nok er det: Toldvæsenet brød en nat ind i huset, fandt gemmestedet og beslaglagde alle varerne. Indehaverne blev ved denne lejlighed omtrent bragt til betlerstaven. Moses og Emanuel Samson var dengang et par store drenge, og familien levede en tid af det, de to kunne tjene ind ved at gå rundt på landet med en kramkiste på ryggen. Drengene voksede imidlertid op, lærte handel og etablerede sig, hvorefter de svang sig op til at få en god forretning. ... På højre side af gaden ser man, midt på billedet, en lang jernstøvle, min bedstefaders skilt, som var anbragt her til ejendommen blev revet ned ... Jeg skænkede den da til museet, hvor den nu findes som et minde fra svundne tider. Med selve ejendommen skete der ikke i årenes løb større forandringer. Kvisten blev bygget om og lavet bredere, og trappen ud på gaden faldt bort, da staten brolagde Mathiasgade efter anlægget af Randerschausseen [1855]. ... Græsset vokser godt på gaden og fortovet, som man kan se, og sådan var der overalt i byen, såvel som i andre provinsbyer i min barndom. Der blev drevet gæs rundt og de manglede ikke grøntfoder! Engang i midten af fyrrene kom der påbud om, at gaderne skulle luges, og der var stort røre i den anledning! Men det var nødvendigt at gøre noget, thi man kunne sine steder ikke se, om der var brolægning eller ej. ... Man ser en hel del mennesker, der gæster byen i anledning af markedet. Jeg kender ingen af dem, men der er mange karakteristiske typer imellem: f.eks. manden, der kører med et læs revlengeris og konen ved Samsons trappe, der antagelig sidder og sælger kager fra sin kurv. Også et studekøretøj skimter man, og så er der en gruppe borgere, som er optaget af at drøfte begivenhederne ...»

Sagen var, at Philipsen havde lejet et lokale i Rindsholm kro, hvor han oplagrede de varer, som han ønskede bragt hjem uden om tolden! Hans køretøj var en stiv vogn, og kusken, der hed Hans, sad på et stort vognttrin, medens justitsråden var anbragt i en mere magelig agestol til at hænge op i remme. Når justitsråden var kommet til Bruunshåb, blev der taget pænt mod ham, og inden man gik over til de mere alvorlige forretninger, holdtes der en lille frokost.

Det var meningen, at Hans skulle køre om til staldbygningen og spænde fra der for at få hesten staldet ind, men han kørte i stedet, alt hvad remmer og tøj kunne holde, til Rindsholm kro, hvor kroman- den og han gik ind i det hemmelige værelse og fyldte vognttrinet med varer! Og så gik turen tilbage til stalden på Bruunshåb! Landboerne havde også tit en eller anden ting med til Philipsen, gemt i en sæk hakkelse eller andre steder.

Hans havde god tid til sin ekstrakøretur, thi efter frokosten på Bruunshåb gjaldt det også dér at slippe så godt som muligt over eftersynet. Alle klæderullerne blev ikke målt, men deres længde og indhold bedømt på slump, og stoffet var ikke af samme kvalitet eller tykkelse, så der var jo et vist spillerum.

På hjemturen sad Hans nok så fortøjet på vognttrinet. Man passerede toldstedet ved søbommen, og når toldbetjentene kom ud og så selveste toldforvalteren i vognen, bukkede de ærbødigt og lod køretøjet passere uantastet, thi hvordan skulle der kunne smuglergods i justitsrådets vogn?

På den måde blev der bragt mange varer til byen. Og justitsråd Bentzen anede intet om sine meriter som ganske vist ufrivillig deltager i et smuglerkomplot.

Da toldgrænserne omkring byerne blev ophævet Sct. Hansdag 1852, fik en del af toldbetjentene en ubetydelig pension, 60 rigsdaler, tror jeg, det var. Nogle fik adgang til at blive i tjenesten, men de fleste måtte selv sørge for anden beskæftigelse.

KRAMMARKEDERNE

Borgerstanden i det gamle Viborg sad i jævn god velstand. ... Gæld trykkede ikke de gamle håndværksmestre, og dertil bidrog i særdeleshed tilladelsen til at rejse til krammarkederne, hvor der var afsætning for mange varer.

Mange mennesker i Viborg havde deres økonomi baseret på disse

Hattemagerbod og dansesalon på markedet i Vesterbrønderslev. Tegning af Vilhelm Rosenstand i Illustreret Tidende 1862/63. Efter Fl. Martensen-Larsen: Hav, fjord og handel (1986). Blandt de faste gæster til det årlige septem-bermarked i Vesterbrønderslev var i 1850erne og 60erne også Viborg-skoma-geren Christen Hammershøj. Hans bod har sikkert været af samme primitive slags som hattemagerens, der vises her. Det vil sige et simpelt træstativ over-trukket med teltdug; herpå var der fæstet et skomagerskilt, og som disk brug-tes de rummelige markedskister. Bodden blev kun rejst på selve markedsdagen og var beregnet til at køre videre til næste marked.

markeder. De sad hjemme på værkstederne og fabrikerede varer, som de så drog ud med, og når de vendte tilbage, havde de en god beholdning af rede penge, som havde stor lod og del i den jævne velstand, der rådede i byen.

Til krammarked

De fleste mennesker nu til dags har nok hørt tale om de gamle kram-markeder...; men de har en helt fejlagtig opfattelse af deres karakter, idet de mener, at markederne i gamle dage ene og alene var det samme som f.eks. Toftemarkedet i Viborg nu.

Det er ikke rigtigt, thi de var et betydningsfuldt led i næringslivet i tiden indtil 1882, da de så brat blev forbudt. Naturligvis var der gøgl på samme måde som nu, og der kom folk sammen fra vid omkreds,

som sjældent sås, og som derfor benyttede lejligheden til at more sig. Men et marked varede flere dage, og det var særlig en bestemt dag, hvor fornøjelserne og ikke forretningerne stod i første række.

På de gamle krammarkeder falbødes alle mulige håndværksfrembringelser. Der var skomagere, hattemagere, buntmagere, drejere, bødkere, kobbersmede, blikkenslagere, røbslagere, trævarehandlere, pottemagere o.s.v. o.s.v. Man kunne få manufakturvarer fra de groveste arter til silkebånd og sløjfer samt galanterivarer og legetøj og meget andet.

Folk fra vid omkreds stævnedes til markederne og forsynede sig med alt, hvad de skulle bruge, til næste marked indtraf. Mange solgte også af deres egne frembringelser for så at købe andres varer, og der blev i det hele taget omsat for betydelige pengebeløb. Landboerne mødte gerne med husflidgenstande, særlig strikkede varer, og fra hedeegnene kom der hele læs af riskoste.

Forholdene på landet

En håndværkerstand fandtes slet ikke på landet i laugsvæsenets tid. I hvert fald ikke i Jylland, hvor jeg kender forholdene. Der fandtes i landsbyen kun bysmeden, til hvem bønderne drog med jern, stål og kul, som det så smukt blev sagt. Smedjen, værktøjet og jordlodden ejedes af byen, og folk, der skulle have noget lavet, kom med deres madkurv og brændevinsdunk og slog sig ned hos smeden for at hjælpe ham, til arbejdet var færdigt.

Endvidere var der hjulmanden, som i Jyllands skovløse egne hentede træet på de mere skovrige, hvor folk for en del levede af at skære træet op, ligesom de også kørte til markederne og solgte det der.

For øvrigt havde enhver landboer sit huggehus, hvor han og hans folk i stor udstrækning lavede de fleste af de nødvendige redskaber til jordens dyrkning.

Skrædderen havde man også på landet. Han gik rundt fra sted til sted og syede for en bestemt dagløn og kosten.

Ellers var der ingen håndværkere, og købmænd i egentlig forstand kendtes ikke.

Men man havde de »kongelige privilegerede kroer«, hvor man kunne købe forskellige ting. Først og fremmest naturligvis brændevin, men desuden kunne der fås rødvin og kirsebærvin af meget dårlig kvalitet samt endvidere krusemynteakvavit til barselskoner. Lageret

bød også på røgtobak og kardusskrå samt rå kaffe og kandissukker – »kaffetøw«, som det kaldtes. Landboerne farvede selv, og farvestofferne fik man på kroen. De berømmelige »blå dråber« var vist det vigtigste medikament. De fleste steder købte kromændene uld og skind af landboerne, og på hedeegnene, hvor fåreavlen var stor, kunne denne forretning antage betydeligt omfang.

De jyske krammarkeder

Hvad landbefolkningen ellers skulle bruge, fik de – især i Jylland, hvor der var langt mellem købstæderne – på krammarkederne, der var ældgammel institution. De jyske markeder holdtes i købstæderne samt i væsentlig grad langs den jyske højderyg.

For at nævne nogle af de kendteste markedsbyer kan vi begynde med Thise i Vendsyssel, der lå lidt syd for Børglumkloster, Dronninglund, ligeledes i Vendsyssel, Lerup i Hanherred, Vestervig, Bjørnsholm, der også kaldtes Klostermarked, og Viborg, hvis Snaps-tingsmarked var bekendt viden om. Det var et af de største i landet og varede i gammel tid fra fjorten dage til tre uger. Endvidere var der markeder i Brårup mellem Ans og Kongensbro, i Knudstrup, i Gjelleruplund ved Herning, i Ry, i Sønder Omme og i Vorbasse.

Markederne krævede stor plads, og de holdtes gerne i nærheden af en eng, hvor der var græsning til kreaturer og heste, samt plads til at stille vogne an. Omegnens befolkning stævnedes did i stort tal og der herskede liv og røre, medens handlerne stod på.

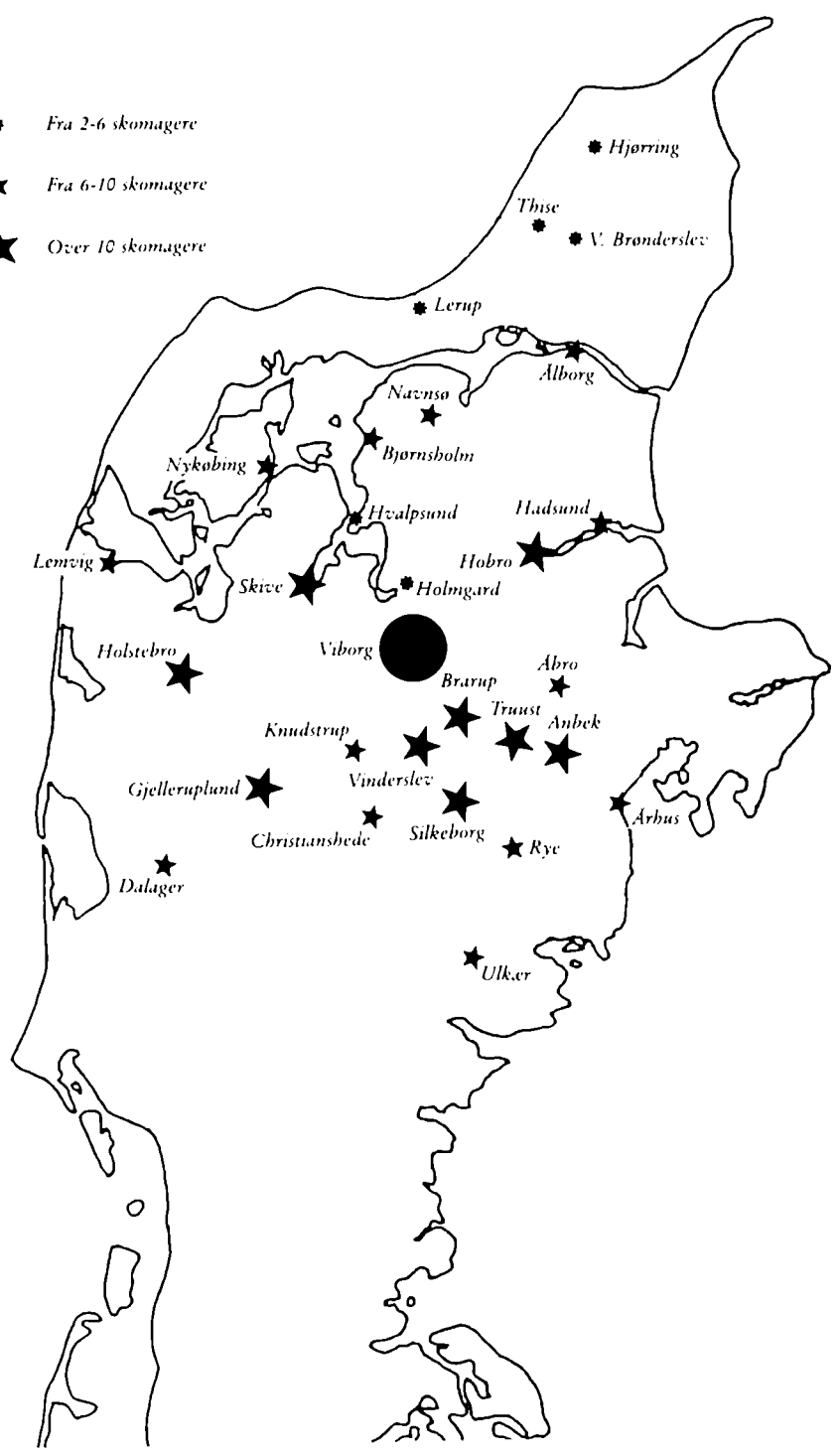
Byens bedste håndværksmestre

Markederne var til stor gavn for købstæderne, idet håndværkerne derfra drog ud med deres varer og vendte hjem med klingende mønt, som regnedes for meget mere dengang end nu.

Det var ikke, hvad man kalder simple folk, der drog ud omkring med deres varer. Nej, det var ofte byens bedste håndværksmestre, der sad hjemme på deres værksteder om vinteren og holdt mange svende, som forfærdigede de varer, der så blev solgt på sommerens markeder.

Viborg havde mange af den slags håndværkere, i særdeleshed var det skomagere, og de Viborg-skomagere var kendt viden om. De bragte mange rede penge med hjem fra deres rejser, der gik helt op i Vendsyssel og gennem hele Vest- og Midtjylland.

- Fra 2-6 skomagere
- ★ Fra 6-10 skomagere
- ★ Over 10 skomagere

Det var helt igennem første klasses mennesker, som var velkomne og velsete overalt, hvor de kom frem. Det var selvstændige folk, og det, at de ikke havde deres forretningers kundekreds i deres egen by og altså ikke søgte deres næring her, gjorde, at de var uafhængige, og at de helt igennem kunne have deres egen mening og syn på sagerne. Men Viborg var alligevel deres by, og blandt dem har der været mange gode mænd for byen.

Det kunne ske, at der blev stillet økonomiske krav til dem på tider mellem markederne, hvor de manglede rede penge, men der var aldrig noget i vejen for at få udsættelse, thi de havde jo deres varelager, og når markedsrejserne kom, var de altid i stand til at svare hver sit.

Min fader drog til markeder, og jeg har selv gjort det den første tid, jeg var etableret. Det var gode varer, der blev solgt – noget anderledes holdbart fodtøj end det fabrikskram, man køber nu om dage; håndlavet fodtøj af hjemmegarvet læder var det, og hvor vi kom frem, havde vi vor kundekreds, der søgte os år for år. Der brugtes forskellige faconer og snit på de forskellige egne, og den slags måtte man være kendt med, hvis man ville sælge. Tog man hensyn dertil, kunne man også komme af med alt, hvad man havde med.

Viborg var fra gammel tid sæde for mange skomagere. Min oldefar på mødrene side, Jens Handberg, blev således etableret i 1776, og min farfar lærte håndværket hos ham. Og Viborg-skomagerne var velkomne forretningsfolk over alt. De gavnede ikke alene byen ved de penge, de bragte hjem, men også derved, at flere af dem lejede befor-

Viborg-skomagerernes markedsrejser 1860. Kortet viser de markedspladser, som i løbet af 1860 blev besøgt af flere end én Viborg-skomager. Stikprøver fra andre år i midten af forrige århundrede viser et nogenlunde tilsvarende rejsemønster. Kilde til disse oplysninger er den fortegnelse over »Udstedte markedspasser i Aaret 1860«, som findes bagi pasprotokollen for 1859-62, Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg byfogedarkiv B 45 nr. 487. – Fra slutningen af 1700-årene, men især i 1800-årene voksede markederne stærkt, både i antal og betydning. Det var især Jylland, der fik de nye markeder, og væksten skete for en stor del ved, at der opstod nye markedspladser, næsten alle på landet. Tidligere afholdtes de fleste – og vigtigste – markeder i købstæderne, men i takt med landbrugets omstilling fra selvforsyning til vareøkonomi fik landmarkederne en stadig større betydning. Det gjaldt navnlig i de områder, hvor købstæderne lå spredt. Omkring flere af de store landmarkeder opstod i denne periode egentlige bydannelser, f.eks. Silkeborg, Gjelleruplund (Herning-Hammerum), Hadsund og Brønderslev.

Torvedag på Viborg Nytorv. Efter tegning af Hans Smidth fra 1800-årenes sidste fjerdedel. Foto i Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune. Købstadens torv var fra gammel tid centrum for vareudvekslingen, både markedshandelen og den almindelige torvehandel. Mens handelen på markederne var fri og alle i princippet havde adgang, så havde kun byens egne borgere og bønderne fra oplandet ret til at handle på torvedagen. Torvehandelen fik derved et mere lokalt og dagligdags præg end markederne. I Viborg var lørdagen fra gammel tid fast ugentlig torvedag, og af markeder var der i midten af 1800-årene i alt 6: de to store krammarkeder, Snapstingsmarkedet i juni og Maurids- eller Toftemarkedet i september, og 4 kvæg- og hestemarkeder i henholdsvis februar, marts, maj og oktober.

dring og kusk hos småbrugerne på marken og i de nærmeste landsbyer, som tjente til hesteholdet ved at køre til marked i den mindst travle tid. Også andre viborgensere end skomagerne drog ud omkring med deres frembringelser. Der lever endnu velstående folk i byen, hvis oprindelige formue er hentet hjem fra markederne rundt i Jylland.

Markedernes endeligt

Markederne var altså et stort gode for købstæderne på samme måde som de var en nødvendighed for landet. Udviklingen har gjort dem overflødige, efterhånden som samfærdselen steg; men det havde været

bedre, om de havde fået lov at svinde bort af sig selv i stedet for, som det skete i 1882, at blive forbudt ad lovgivningens vej.

Understøttelser og overdreven humanisme kendte man ikke til dengang, men svendene vidste, at der altid var arbejde at få, når blot de kunne klare sig til efter jul. Men det var ikke alene svendene, forbudet ramte. I Viborg kom der f.eks. på en gang til at sidde en snes overflødige skomagermestre, som ikke så nogen udvej til at skaffe føden til kone og børn.

HÅNDVÆRK OG LAUG

Skomagerens hus

For at man kan få et lille indblik i, hvorledes et borgerhjem så ud i Viborg i gamle dage, kan jeg passende fortælle lidt om mit barndoms-hjem (Det lå) på hjørnet af Gravene og Vestergade ned mod Afholdshotellet, og min fader byggede ejendommen om i dens nuværende skikkelse i 1849. [se illustrationen s. 16]

Før ombygningen lå der et lille, lavt hus, ikke højere end at en voksen mand kunne nå at række op til tagstenene. Indvendig var der dog knapt så lavt til loftet, som man skulle tro, thi når man gik ind ad gadedøren, kom man et trin ned. Døren var midt i huset, og når man kom ind, var der til højre en stue med tre fag vinduer. Det var opholdsværelset. Bagved lå et smalt sovekammer, hvor der så at sige kun var plads til de nødvendige sengesteder. Til venstre for gangen lå værkstedet, der ligeledes havde tre fag vinduer. ...

I stedet for teglstensmønning, som man nu ser det, var huset forsynet med en mønning af græstørv, der var lagt tværs over tagrygningen. Det lyder måske underligt, når det fortælles, at sådan var det almindeligt dengang, men det er nu alligevel tilfældet. ...

Kalkpuds under taget kendte man ikke til i de mindre huse; man stoppede rughalm i de værste sprækker og tættede også på den måde åbningerne mellem stenene. På loftet var der lager af barked læder og af færdigt fodtøj, ligesom der var opbevaringssted for brændsel og alt muligt andet.

En **Pharmaceut** ønsker sig snarest muligt **Emploi**.
Billetter desangaaende, mkt. „Condition“, bedes portofri
tilsendte **Adresse-Contoirtet** i **Viborg**.

Undertegnede er sluttet fra mit forhen beboede **Sted** i
Vestergade og boer nu hos **Skomagermester Langeland**
i **St. Nogensgade**. Dette er jeg saa fri herved at bekynd-
gjøre for mine ærede **Kunder**, i det jeg anbefale mig under
Vestretelse af en duelig **Evend**, med **Alt** til **Stræderprofes-**
sionen henhørende **Arbeide**, og det skal stedse være mit for-
maal at behandle **Enhver** paa det reeleste og billigste, saa-
vel med de nveste **Ægens** som med godt og solid **Arbeide**.

Viborg, den 18de Mai 1840.

Erbødigt

Anc **Topp**,

Enke efter **Strædermester Topp**.

Undertegnede, der har nedsat sig her i **Byen** som
Skomagermester, anbefaler sig til de ærede **Inden-** og
Udenbys, som ville betro mig deres **Arbeide**, hvilket
jeg stedse skal bestræbe mig for at levere solid og bil-
ligt. Min **Bopæl** er ved **Hjørnet** af **Vestergade** og
Gravene.

Viborg, den 28de Mai 1840.

C. Hammershøj.

Nogle **Fag Bindingsværks Huus** tiltjæbs til **Nedbry-**
delse, anvises fra **Bogtrykkeriet**.

3 **Mergelgravere** kunne strax faae **Arbeide** paa **En-**
geløborg.

Viborg, den 25de Mai 1840.

S off.

Torsdagen den 18de **Juni** forstkommende, **Formiddag Kl.**
10, bliver paa **Tingstedet** heri **Byen** afholdet offentlig **Pici-**
tation over **Opførelsen** af en nye **Træbroe** over **Maen**
ved **Lerkensfeldt** paa **Herredsveien** fra **Simmestad** til
Farsøe Skjel, i **Rinds Herred**. — **Broen** skal være heelt af
Ægetræ, og **12 Alen** lang, inddeelt i **3 Fag**.

Rinds-Gislum Herreders-Contoir i **Hobroe**, den 29de
Mai 1840.

Jansen.

Et klip i Viborg Stiftstidendes avertissements-afdeling 2. juni 1840. Her ses i midten af spalten skomagermester Christen Hammershøj avcrttere for sin ny-etablerede forretning på hjørnet af Gravene og Vestergade.

Værkstedet

I dette hus boede min fader fra 1840 til 49 og drev en ret stor skomagervirksomhed, hvorved til stadighed var beskæftiget 5-6 mennesker.

...

Langs vinduerne sad 3-4 svende på en forhøjning og bag dem læredrengene, der var anbragt på den måde, at de to forreste ben på deres trefod stod på forhøjningen, medens det tredje var længere og havde støtteflade på gulvet. Det var almindeligt at drengene var anbragt således, »længst fra lyset og nærmest øretæven« – som det populære udtryk var i de dage! Langs med væggen stod min faders tilskærebord samt en to-etagers folkeseng. Endvidere fandtes der en bilæggerovn, og midt på gulvet sad en pige og spandt garn til brug for skomagerne. Den slags kunne man ikke købe dengang; man lavede det selv, ligesom man barkedede læder, selvom man nok kunne gøre indkøb af denne vare.

Viborg skomagerlaugs segl 1665. Efter Otto von Spreckelsen: Viborg Borger og Håndværkerforening gennem 100 År (1965). Mange laug kan føres tilbage til middelalderen som sammenslutninger til værn for købstædernes håndværkere. Det gælder også Viborg skomagerlaug, som omtales første gang i 1514, da Christian II stadfæstede de laugsartikler, som hans forgænger kong Hans havde givet Viborg-skomagerne. Et laug omfattede gerne både mestre og svende, men ofte havde de hver deres afdeling indenfor lauget. Laugenes særlige næringsrettigheder blev i henhold til lov af 29. december 1857 ophævet med udgangen af 1861, men adskillige laug fortsatte som frivillige foreninger.

Håndværkerlaugene

Laugsvæsenet var en meget gammel institution ..., og i en håndværkerby, som Viborg var i svundne dage, havde det en stor udbredelse. Hvert fag havde sit laug, og det var en nødvendighed for mestre og svende at være medlemmer deraf ...

Jeg er i besiddelse af skomagerlaugets fattigbøsse, der bærer årstallet 1527, så på den tid havde Viborg allerede sit skomagerlaug.

Laugene var en sammenslutning indenfor de forskellige fag til varetagelse af fælles interesser. De havde alle kongelig konfirmation, og deres love og reglementer havde altså lovkraft. Ved næringsloven af 1857 [med virkning fra 1862] blev der givet næringsfrihed, og de forskellige laugsbestemmelser ophævedes – dengang til stor skade for den selvstændige håndværkerstand.

Af skomagerlauget er der endnu en lille rest tilbage i Viborg, nemlig begravelseskassen, som fik kongelig konfirmation i 1845, og som endnu har tolv medlemmer. Smedelaugene består endnu, men jeg vil hovedsagelig fortælle om skomagernes laug, som jeg kender bedst.

I lære

Når en dreng skulle begynde sin løbebane som håndværker, var det første forældrene foretog sig, at se sig om efter et godt lærested, en mester, hvor man kunne være sikker på, at drengen fik nok at spise. Der var så en prøvetid på seks uger, ved hvilken tidsfrists udløb drengen kunne komme af læren, hvis der var utilfredshed til stede på den ene eller den anden side. Når de seks uger var gået, blev drengen indført i laugsprotokollen, og lauget indsatte en værge for ham. Det var en håndværker i samme fag og gerne en mand, som begge parter havde tillid til. I mange tilfælde fik denne værgebeskikkelse intet at betyde, men det kunne også ske, at værgen fik rig lejlighed til at tage sig af drengen.

Lære Contragt

Jeg underskrevne Christen Hammershøj, Borger og Skoemagermester i Wiborg, har antaget i Lære Wilhelm Peder Smidt, barnfødt i Nykøbing paa Morsøe, for at Lære ham den Lovlige Skoemagerprofesjon, paa følgende Vilkor:

1) Bemelte Wilhelm Peder Smidt skal Tjene mig som Dreng i 5 Aar at regne fra St. Hans Dag 1845 til St. Hans Dag 1850, og i disse hans Læreaar skal jeg give ham forsvarlig Mad og Drikke, det fornødne Fodtøj, 5 Skiorter og Vaske og Reparere hans Linned, og en par nye Støvler naar han skal være Svend.

2) I hans Læreaar betaler jeg de ham vedkommende Skatter samt Ind- og Udskrivningspenge til Lauget.

3) Jeg Wilhelm Peder Smidt forpligter [mig] herved til i foranførte mine Læreaar at tjene min Mester tro og flittig, være lydige mod ham og min Mesterinde samt mod de af ham holdende Svende, og ikke gaa ud af min Mesters Huus Dag eller Nat uden tilladelse. Hvis det modsatte skulle blive tilfældet da underkaster jeg mig den Straf, som Loven har fastsat.

Til Bekræftelse forsyner vi denne Contragt med vore Henders Underskrift.

Wiborg d. 7. juli 1845

Som Forlovere
J. Jensen C. P. Smidt

Som Læremester
C. Hammershøj

Som Læredreng
Wilhelm Peder Smidt

Lærekontrakt mellem skomagermester Christen Hammershøj og Læredreng Wilhelm Peder Smidt fra Nykøbing. Landsarkivet for Nørrejylland, Lav 33 nr. 15: Skomagerlaugets protokol 1835-64. De her nævnte forlovere svarer til de værgere som skomager Hammershøj omtaler i forbindelse med indgåelse af Lærekontrakt.

Læretiden

Læretiden, var lang, gerne 6-8 år. Og det var en streng læretid, thi sæderne var strenge i de dage. Drengene var underkastet læremesterens hustugt, men de var også medlemmer af hans husstand og spiste ved hans bord.

Det første par år gik med at være »yngste dreng«, d.v.s. at være hjælper for alle de andre. Skomagere og sadelmagere fik ikke deres materialer halv- eller helfærdige dengang. Nej, de købte dem rå og måtte selv forarbejde dem, og der var nok for drengene at lave i garveriet. Men de skulle jo også have den side af faget lært. Hvem kender nu sit fags enkeltheder fra begyndelsen til enden? ...

Det var skik, at skomagerdrengene under deres arbejde ved barkarrenerne og andre steder i garveriet fik hornene og halerne samt den uld der skræbedes af. Disse ting solgte de så, og der var nok, der ville købe.

Som almindelig regel kan det siges, at drengene ikke fik nogen nævneværdig løn. Skomagerdrengene skulle gerne, dog foruden kost og logi, have et par læderbusker af garvet læder samt en skjorte om året. En væsentlig indtægt havde læredrengene i drikkepenge, som borgerne gav dem. Mestrene plejede at holde drikkepenge, der indkom på værkstedet, tilbage, for så at dele dem mellem drengene ved juletid. Der var også de håndværkere, som tillod drengene at gå rundt i deputation hos de faste kunder og ønske »Glædelig jul!«

Selv om nutidens mennesker kan synes, at læretiden dengang var drøj, og kosten, der mange steder blev budt, sløj, så er det dog sikkert, at drengene gennemgik en skole for livet. Og havde det været en flink dreng, som ville tage ved lære, glemte mesteren ham ikke, og drengen glemte heller ikke sin mester; de så op til hinanden med gensidig agtelse. Drengene fik et indgående kendskab til alt deres fag vedrørende, og var de mesterens hustugt underkastet, var de også medlemmer af hans familie. De sad ved hans bord i de små hjem og lærte ærlighed og redelighed i al deres færd sammen med mesterens egne børn.

Svendep prøve

Efterhånden som læretiden gik, bedredes forholdene for drengene ... Nye »yngste drengene« kom til og måtte agere hjælpere for de ældre i

Lærebrev for skomagersvend Thomas Splidsboel, udstedt på Viborg skomagerlaugs hus den 13. august 1855. Landsarkivet for Nørrejyland, Pr sp 2067. I laugstiden var lærebrevet svendens bevis for at have gennemgået en zünftig, d.v.s. laugsmæssigt anerkendt uddannelse. Som sådan fungerede det som en slags skudsmål og adgangstegn for den vandrende svend, når han ankom til fremmede stæder. Det her viste lærebrev for Thomas Splidsboel er forsynet med laugets segl og underskrevet af oldermanden og hans 4 bisiddere, her i blandt C. Hammershøj.

tjenesten. Og når så endelig læretiden var forbi, kom det, drengene hagede efter: at blive optaget i svendenes kreds.

Først skulle der sys svendestykke under tilsyn af to skuemestre, og derefter skulle arbejdet synes af magistraten. I de byer, hvor det pågældende håndværk ikke havde laug, kunne ingen blive »zünftig« svend og optages i svendenes kreds, selv om de havde lavet deres svendestykke aldrig så godt. Men skomagerne f.eks. kunne sy deres svendestykke under behørigt tilsyn, og så drage til en anden by, hvor der fandtes skomagerlaug, for at blive optaget dér. Fra Skive, Holstebro og Lemvig kom der således mange skomagere til Viborg for at søge optagelse i laugets her.

7

188² Management Johanni Knudsen

Fødested..... Viborg

Signalement:

- 1) Alder..... 44 Aar 1841
- 2) Øjbe..... middel
- 3) Bygning..... middel
- 4) Haar..... blond
- 5) Øjne..... blå
- 6) Næse..... } almindelig
- 7) Mund..... }
- 8) Sprog..... dansk

Ved hvilke Beviser har
han legitimeret sig som
berettiget til den fore-
havende Rejse.....
Dette vandretagning ved Skole
her.

Hvormange Penge han ved
Vandrebogens Medde-
lelse fandtes at være
i Besiddelse af.....

3 Rkr.

Dans egenhændigt skrevne
fulde Navn.....

J. Knudsen

Broderskabet

Det at blive »zünftig« svend var at blive optaget i svendenes kreds som en af deres ligemænd. Broderskabet hed det, og det var et virkeligt broderskab, der rådede indenfor denne kreds. Ikke alene var der de forskellige laugsrettigheder og pligter, men der var også i tidens løb blevet knyttet gode sygekasser til. Gennem disse kasser blev udgifterne afholdt, når en svend blev syg og skulle på sygehuset, og der betaltes dagpenge i sygdomstilfælde på samme måde som indenfor sygekasserne nu til dags. Der var begravelseskasser som afholdt udgifterne ved dødsfald, og som der, som nævnt, findes en lille rest af her i byen fra skomagerlaugets dage. Ved dødsfald blev den pågældendes værktøj solgt på laugets herberge. ...

(De »zünftige« svende) havde lov at rejse seks uger hvert år og til at gå ind på deres fags værksteder for at søge arbejde samt til at få deres »Geschenck« af kollegerne der. Tømrere og murere havde tilladelse til at rejse hele vinteren. Når man nu til dags taler om rejsende håndværkssvende, tænker man nærmest på vagabonder, men sådan var det ikke i gamle dage. Folk rejste for at se nye forhold og lære nye skikke at kende.

Uddrag af vandrebo for skomagersvend Johannes Handberg, Viborg. Landsarkivet for Nørrejylland, Pr sk 188. Foto Ejvind Rasmussen. I forrige århundrede var det endnu meget almindeligt, at unge håndværkssvende efter endt uddannelse gik nogle år på valsen. Fra 1828 skulle en rejsende svend være forsynet med en vandrebo, der angav ejermandens signalement og skulle påtegnes af politimyndigheden i hver by, den rejsende passerede. Ordningen ophævedes pr. 15. januar 1887. Johannes Handbergs vandrebo, som afløser en tidligere, dækker årene 1885-88, og via myndighedernes påregninger kan vi følge hans vandring rundt i Danmark. På det her viste opslag angives hans signalement: 44 år gammel, middel af højde og bygning, blondt hår og blå øjne, almindelig næse og mund og dansktalende.

Til svendegøring

Optagelsen i broderskabet fandt sted ved en ceremoni i overensstemmelse med de nedarvede regler. Den fandt sted enten på laugshuset eller herberget. Drengene længtes ... efter denne dag og så hen til den med forventning.

Jeg er selv den sidste, der blev »zünftige svend« i Viborg skomagerlaug. Jeg havde lavet mit svendestykke før påske, og min fader skulle på markedsrejse til Vendsyssel, så han mente, at jeg kunne vente med at blive optaget i laugget, til han kom hjem. Men der skulle være forskellige fester i laugget i påsketiden, og jeg havde glædet mig til at komme med dér, så jeg var ikke begejstret for en udsættelse, og det endte da også med, at jeg blev »zünftige« før påske.

Ceremonien, der anvendtes indenfor skomagerlaugget, var efter tysk mønster. Den begyndte med, at laugets oldgesell gik rundt på værkstederne, hvor han afleverede følgende meddelelse: »Goddag, svende! Jeg har en flittig hilsen til jer fra oldemanden om at møde på laugshuset i morgen klokken det og det til svendegøring!« Han fortalte, hvor mange svende, det drejede sig om, og gik så videre til det næste værksted i faget, til han havde været raden rundt, og i de dage var der mange skomagere i Viborg.

I laugshuset, hvor svendegøringen gik for sig, ... var oldemanden naturligvis hovedpersonen. Han sad ved et bord med fire mestre som bisiddere og oldgesellen med fire svende. På bordet stod »laden«, en meget kunstfærdigt udskåret kasse, hvori laugets papirer og dokumenter lå. Oldemanden og oldgesellen havde hver sin nøgle til laden, og begge nøgler skulle bruges for at få den lukket op.

Endvidere var der »velkomsten«, et mægtigt bæger, mange steder af sølv. Den var behængt med sølvskilte eller skjolde, hvoraf nogle var flere hundrede år gamle; de var skænket af svende, der havde råd til det, til minde om deres optagelse

Desuden var der den smukt udskårne »skafferstok«, hvormed oldgesellen bankede i bordet.

Med gunst!

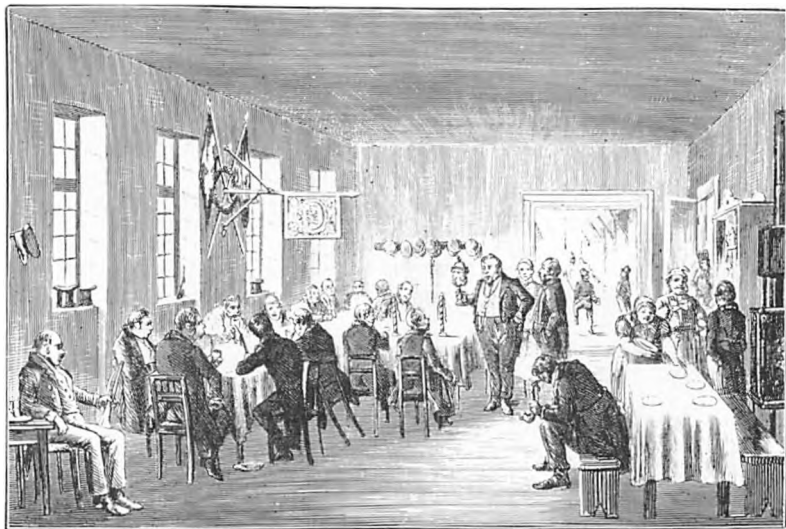
Mødet begyndte med, at laden åbnedes, og når det var gjort, bankede oldgesellen i bordet med skafferstokken og sagde: »Med Gunst! Laden er åben! Ingen banden eller sværgen eller tobaksrygning må

Skomagerlaugets to lader, mestrenes og svendenes. Begge udført i egetræ, jernbeslåede med to låse og rødmaledede. De opbevares på Viborg Stiftsmuseum, der også rummer en række andre genstande fra skomagerlauget og andre af Viborgs håndværkerlaug. Foto Arne Vindum. I laderne opbevaredes laugets værdigenstande, bl.a. protokollerne og laugsartiklerne. Arkivet fra Viborg skomagerlaug, der i dag opbevares på landsarkivet, er særdeles velbevaret. Protokollerne rækker tilbage til begyndelsen af 1660erne. Heri er indført talrige små-notitser, som afspejler stort og småt i håndværkernes dagligdag. Vedtægter, mødereferater, regnskabsnotitser, retslige afgørelser, oplysninger om optagelse af mestre og svende, kopier af lærekontrakter og meget mere. Oplysninger, som afspejler laugets mangeartede virke som faglig interesseorganisation, intern retsinstans, understøttelsesforening og selskabelig sammenslutning.

finde sted under åben lade!» Overtrædelse heraf betaltes med en bøde på fire skilling til fattigbøssen, som også stod på bordet. Den yngste af de tilstedeværende svende raslede med den, når oldgesellen havde talt. Denne bankede på ny med stokken og sagde: »Med Gunst! Jeg takker broderskabet, fordi det er mødt op efter oldermændens ordre og min tilsigelse!» Atter bankede han: »Med Gunst! Vi er forsamlet i anledning af, at den eller de ønsker at forliges med broderskabet«.

Den yngste svend blev så af oldermænden beordret ud for at hente den nye svend ind. Den unge svend skulle åbne og lukke døren for den vordende laugsbroder og lade ham gå først ind, ellers ringledes

En svendeindvielse på kroen. Tegning af P. Klæstrup i Det forsvundne København (1877-81). Det sceneri, som vises her, adskiller sig næppe synderligt fra en svendeindvielse i Viborg skomagerlaug. I midten af billedet står oldgesellen med velkomsten og tiltaler de nye svende; på væggen ses laugsskiltet og fanerne, og rundt om ved bordene sidder brødrene og venter på den efterfølgende beværtning. Ved 1800-årenes midte var de tidligere tiders zünfstige skikke med behøvling og andre grovheder mod de nye svende stort set forsvundet. Håndværkerne var blevet pæne og ordentlige borgere og laugsskikkene tilsvarende respektable.

der med fattigbøssen, thi den slags ting i reglementet blev nøje overholdt, både svende og mestre holdt strengt derpå.

Så kom det nye medlem frem til bordet. Oldgesellen bankede med skafferstokken og spurgte, hvad hans begæring var. »Den er at blive optaget i broderskabet!«, lød svaret, og så sagde oldermænd: »Det kommer an på, om du har opført dig sådan i din læretid mellem mestre og svende, at du kan blive optaget!« Og oldermænd opfordrede så den, der havde noget at klage over, til at komme frem nu og siden tie stille. Det var der sjældent, men i ældre tider kunne det nok hænde, at en og anden kunne finde på at lave spas her! Når der ingen indvendinger blev gjort, tog oldgesellen velkomsten, og den, der skulle gøres til svend, løftede låget af, hvorpå oldgesellen drak ham til med disse ord: »Når du opfører dig som svend og følger de rettighe-

der og pligter, en svend har, vil du altid kunne blive betragtet som svend. Skål du!« Så drak den nye svend, og oldgesellen gik til oldermænden med velkomsten, som derpå passerede hele rækken rundt. Stadig hed det »Skål du!«, og den nye laugsbroder var dus med alle bødrene.

Han måtte så betale sin afgift til laden, og da jeg blev svend, måtte jeg betale to mark til oldermænden samt en mark til hver af de fire mesterbisiddere, og desuden måtte jeg give en bolle punch. De penge, oldermænden og bisidderne fik, gik ligeledes til punch og da det var mig, oldermændens søn, det gjaldt, gav oldermænden ved den lejlighed også en bolle. Hele lauget var mødt dengang, thi min fader stod højt i agtelse, både hos mestre og svende.

Møllervisen

Nå, inden det gik løs med de forskellige puncheboller, blev laden lukket, og den alvorlige del af festen var dermed forbi. Der blev sunget en række fædrelandssange, og så fulgte »Møllervisen«, som blev sunget både på dansk og tysk. Omkvædet var det vigtigste, og det blev sunget flere gange, medens hele mølleværket var i gang.

Nu om dage ville folk trække på smilebåndet ad denne Møllervise og hvad dertil hører, men det gjorde man ikke dengang. På forskellig måde frembragtes der en støj, som lignede en mølles, og det kunne gøres så livagtigt, at folk, der stod udenfor huset, måtte tro, at et mølleværk virkelig fungerede i deres umiddelbare nærhed.

En stor kampesten blev skuret rundt i en dyng sand på gulvet, en mindre sten ligeledes, men i hurtigere tempo. En stok blev slået rundt mellem sædet og de to ben på en stol, en anden på samme måde, men hurtigere. Foden af et glas blev gnedet rundt i sand på en tallerken, to glas blev slået klingrende mod hinanden. En ildttang blev smækket op og i, og endnu flere instrumenter af lignende beskaffenhed blev sat igang!

Og så sang man. Forsangeren, som regel en tysker, blev anbragt på et bord midt i stuen, og han dirigerede det hele. Over sig havde han et lagen eller andet hvidt klæde for at kunne ligne en møller. Nogen egentlig sammenhæng i visen var der ikke, men det gjorde mindre til sagen; omkvædet var som sagt det vigtigste.

Et laug flytter skilt. Tegning af P. Klæstrup i Det forsvundne København (1877-81). Det var en gammel skik, at laugets skilt skulle hænge ved oldermandens værksted, og hvert andet år, når lauget fik ny oldermand, måtte man derfor holde skilteflytning. Det var en festdag i lauget, hvor man udadtil markerede sagets sammenhold og respektabilitet. Efter at have nedtaget skiltet gik hele lauget med musik i spidsen i procession til den ny oldermands hus, hvor skiltet påny blev ophængt, og derpå var der festivitas indenfor i oldermandens hus – eller laugshuset, som det fra nu af blev kaldt. Endnu kan man i Viborg opleve en sådan skilteflytning, nemlig indenfor smedelaugets skilt til den ny oldermands værksted på Falkevej.

Skomageren og skrædderen gik ud i ro
Lauf, Müller, lauf!
Lauf, Müller, lauf!
Hvorledes de møllerens datter skulle få.
Lauf, Müller, lauf!
Lauf, Müller, lauf!
mit die Katzen nach die Maus!
Kreutz, Himmel, Donnerwetter
Müller, lauf!
Mein liebe Müller lauf!
mein liebe Müller lauf!

Omkvædet blev sunget af alle de tilstedeværende. Imens gik hele maskineriet rundt, og det blev gentaget, lige til man blev træt af det.

Så var drengen blev svend, og så var hele den lange læretid med al dens stenghed og alle dens genvordigheder glemt. Man havde lov at sige du til de andre svende, som før havde stået himmelhøjt over en, og man havde svendenes rettigheder og pligter. Man kunne rejse ud omkring og søge arbejde på værkstederne, og man kunne få sin »Geschenck« på sådanne rejser.

Mesterstykke og borgerskab

Når en svend efter nogle års forløb kunne tænke på at etablere sig som mester, måtte han først lave mesterstykke. Og var det en afholdt svend, kunne man i skomagerlauget være vis på, at der var et særligt stykke læder i barkkarret til dette brug. I mange fag var det forbundet med betydelige omkostninger at lave dette mesterstykke. En snedkervend kunne således godt arbejde derpå et helt år. Når det var færdigt, skulle det godkendes af magistraten og synes endnu mere omhyggeligt end ved svendepøven. Der holdtes strengt på, at ingen kunne få borgerskab uden at have lavet sit mesterstykke, og borgerskabet blev underskrevet af magistraten.

Aar 1839 d. 6. August fremkom Skomagersvend Chr. Hammershøj, lært hos sin Fader, Borger og Skomagemester Anders Hammershøj her i Byen, og begjerede at blive antaget som Mester i Lauget, hvilket blev ham bevilget, imod at han forfærdiger et Par Reseft Støvler og et Par Fruentimmerskoe med opstukken Rand. Betalingen til Lauget bliver at erlægge efter Forordningen af 5. Novb. 1830. Han bestemte sig til at paabegjælde sit Mesterstykke den 13de s.M., hvilket han herved med hans egenhændige Underskrift bekræftede.

C. Hammershøj
(sign.)

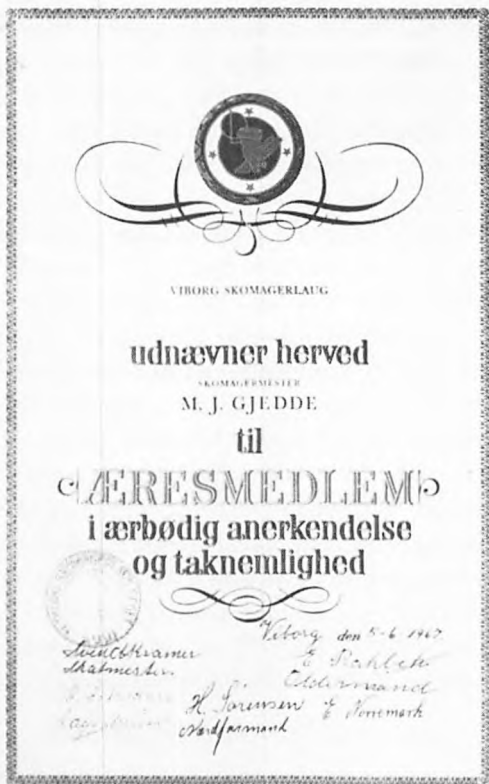
Aar 1839 d. 20 August fremkom Christen Andersen Hammershøj og foreviste sit her paa Laugshuset forfærdigede Mesterstykke, som blev synet af Lauget og befunden forsvarlig og God. Han bliver herved Indskreven som Laugsmester og skal for eftertiden nyde lige Ræt med andre Laugmestre.

Laugsarkivets oplysninger om Christen Hammershøjs mesterstykke 1839. Landsarkivet for Nørrejylland, Lav 33 nr. 15: Skomagerlaugets protokol 1835-64. I laugsarkivet kan man følge hele Chr. Hammershøjs færd indenfor lauget: 1834 udførte han sit svendestykke, hvorpå han blev indskrevet som svend; 1836 valgtes han som oldgesell i svendebroderskabet; 1839 gjorde han mesterstykke og blev indskrevet i lauget; i den anledning betalte han 8 rigsbankdaler; 1848 var han bisidder i lauget; 1850 stykmester; 1858 atter bisidder; og ved udgangen af 1860 tiltrådte han som oldermand, en post, han besad endnu i 1863, da laugsarkivets oplysninger herom ophører.

Laugenes opløsning

Nu er det anderledes. Man kan få borgerskab som hvad som helst uden at kende det mindste dertil.

Forandringen skete, da næringsloven af 1857 trådte i kraft [d.v.s. i 1862]. Dengang loven var under udarbejdelse på Rigsdagen, blev der båret lister rundt på alle landets værksteder, for at svendene kunne få lejlighed til at give deres mening til kende. De svarede næsten alle, at de ønskede næringsfrihed. Jeg husker, at min fader sagde til sine folk, at han godt kunne forstå, hvis de udtalte sig til gunst for den frie næring, men han troede, at det ville blive en dårlig ordning, fordi

Udnævnelse af æresmedlem i Viborg skomagerlaug 1967. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune, Arne Vindum fot. Selvom håndværkerlaugene officielt blev ophævet med udgangen af 1861, fortsatte mange af de gamle foreninger som frivillige sammenslutninger. Således også Viborg skomagerlaug, der i juni 1863 vedtog »fremdeles at vedblive at bestå foreløbig under bestyrelse af oldermand C. Hammershøj og bisidderne C. Bendix, F. Stridsland, P. Juul Trane og J. Nielsen«. Stærke fællesskabstraditioner og faglig stolthed lå fortsat dybt i standen; derfor genindsførtes en faglig uddannelse med afsluttende svendeprøve, og mesterforeninger såvel som de faglærte arbejderes organisationer vogtede fortsat om fagenes renommé. I 1875 blev skomagerlauget reorganiseret som mesterforening, og som det ses af ovenstående illustration var laugets virksomt helt op i 1960erne.

kapitalens magt ville blive for stor og de små håndværkeres tid ville være til ende. Og det viste sig, at han havde set rigtigt.

Den 1. januar 1862 trådte den nye næringslov i kraft, og straks var det, som alt det gamle faldt til jorden. Det var ingen tvang længere for en svend at være medlem af broderskabet, og derfor faldt laugene de fleste steder fra hinanden. Nogle steder gjorde man forsøg på at opretholde laugene som sygekasser, men det hele gik i opløsning. Folk, der ikke havde lært fagene, fik borgerskab, ofte endog i flere fag. Kun kunne handel og håndværk ikke forenes under samme bevilling.

Alt det gamle og nedarvede med hensyn til næringslivet faldt væk, men der gik heller ikke tyve år, inden man så følgerne: De store aktieselskaber og sammenslutninger. Den gamle, dygtige håndværkerstand blev ødelagt, og grunden for de store arbejdsstridigheder var lagt. Sygekasserne og andre ting, der var forbundet med laugene, gik til grunde, og man måtte begynde på bar bund igen. I Viborg oprettedes for et halvt hundrede år siden Håndværkersvendenes Sygekasse, men til trods for alt, hvad både svende og mestre gjorde for den, var det dog først, da staten fik hånd i hanke med sygekassebevægelsen, at der kunne komme noget ud deraf. Vejen var både lang og trang, inden man nåede frem til det standpunkt, hvorpå man står i vore dage.

De gamle laugs tider er forbi og er ved at glemmes; men der er mange ting indenfor de forskellige broderskaber, som fortjener at mindes.

Principper for gengivelse af teksten

Som omtalt i indledningen er Viborg Stifts Folkeblads samtaler med skomager Hammershøj her gengivet i en noget bearbejdet form. Først og fremmest er der klippet meget i materialet. Det er især gjort med henblik på at sammenstykke Hammershøjs ofte noget spredte beretninger til mere afrundede tematiske afsnit. Dernæst er den ret massive tekst i det oprindelige interviewmateriale af overskuelighedshensyn delt op i mindre kapitler med særlige overskrifter, som er indsat af udgiveren.

De mange klip har medført en del ændringer i den oprindelige tekst. Udeladelser er markeret med ..., og når det har været nødvendigt at ændre på ordstillingen, er det markeret med et rund parentes omkring det pågældende sted i teksten. Skarpe parenteser er udgiverens tilføjelser.

Gengivelsen af selve teksten er i princippet ordret, men bogstaveringen er tilpasset den moderne retskrivning, ligesom også tegnsætningen af hensyn til læseligheden er noget tillempet.

Kilder

I det foregående er kun benyttet en mindre del af Folkebladets samtaler med skomager Hammershøj. Til afsnittet By og borgerstand er anvendt klip fra følgende artikler: Da Viborgs toppede brosten lå i mørke 2.11.1920, Toppedede brosten og sandede veje 16.11.1920, Det gamle Viborg 4.2. og 5.2.1921, Selskabeligheden i gamle dage 9.2.1921, Når viborgenserne tog ud på udflugt 10.2.1921 og Da gaderne var rendesten 15.2.1921.

Til afsnittet om Told og smugleri er brugt følgende: De gamle toldgrænser 22.12.1921, Når der smugledes 24.12.1921 og En smuglerhistorie 25.12.1921.

I afsnittet om Krammarkederne indgår klip fra følgende artikler: Krammarkederne 23.11.1920, Da markederne blev forbudt 24.11.1920 og De gamle viborgensere 8.2.1921.

Og endelig består afsnittet Håndværk og laug af klip fra: De gamle lav 20.12.1921, Når læretiden var endt 21.12.1920, Svendegøring 22.12.1920, Når svenden blev mester 23.12.1920 og Et borgerhjem 5.2.1921.

Her ud over er der i artiklen direkte anvendt oplysninger fra følgende kildegrupper. For det første de relationer over de danske stifters tilstand, som i 1735-36 indsendtes til det nyoprettede Kommercekollegium i København; de opbevares i dag i Rigsarkivet i Kommercekollegiets arkiv under nr. 29. Dernæst er benyttet de indberetninger til Danske Kancelli, som blev indsendt i henhold til ordre af 8.8.1800 om kommissioner ang. laugene; Rigsarkivet, Danske Kancelli, 5. dep. K 7 A-B. For det tredje er anvendt Viborg Skomagerlaugs store og velbevarede arkiv, som opbevares på Landsarkivet for Nørrejylland under signaturen Lav 33 nr. 11-20.

Endelig er der også anvendt oplysninger fra borgerskabsprotokoller og brandforsikringsmateriale i Viborg rådstuearkiv og fra skøde- og pantebøger i Viborg byfogedarkiv, hvilket i dag altsammen beror på Landsarkivet for Nørrejylland.

Af historisk litteratur om Viborg er især anvendt M. R. Ursin: Stiftsstadens Viborg (1849), men også Jørgen Peder Clausager: Viborg som erhvervsby (1980) og Otto von Spreckelsen: Viborg bys borgerbog 1713-1860 (1955) har været nyttige hjælpemidler.

Noter til indledningen

1. Det var oprindelig planen at bringe et noget større og bredere udvalg af dette materiale, end det her er sket. Men af tidsmæssige grunde har det desværre ikke kunnet lade sig gøre i denne omgang. Det er imidlertid mit håb engang at kunne fremlægge materialet i en mere fuldstændig form.
2. At dette i almindelighed var praksis indenfor håndværkerlaugene fremgår af de indberetninger til Danske kancelli, som blev indsendt i henhold til ordre af 8.8.1800 om kommissioner ang. laugene, Rigsarkivet, Danske kancelli, 5. dep. K 7 A-B.
3. Landsarkivet for Nørrejylland, Lav nr.33 nr. 15: Skomagerlaugets protokol 1835-64.
4. Nekrolog i Viborg Stifts-Tidende 10.4.1926.
5. Afsnittets citater stammer alle fra nekrologerne over Hammershøj: Viborg Stifts-Tidende 10.4.1926, Viborg Stifts Folkeblad 15.4.1926 og Viborg Amts Social-Demokrat 10.4.1926.
6. Viborg Stifts Folkeblad 2.10.1922.
7. Hugo Matthiessen: Fotografering af gamle købstadshuse, Fortid og Nutid I, 1914-16, 35 f.